

Vrabély Márk

Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt a sajtó alatt

Johann Rynmann, Heinrich Gran és a középkori
ferences könyvkiadás

A Magyar Királyság területén egészen 1539-ig, Johannes Honterus brassói nyomdájának megjelenéséig nem beszélhetünk állandó nyomdáról, mindössze néhány rövid életű kísérletről tudunk. Hess András budai nyomdájából 1473-ból kettő, az ún. *Confessionale* nyomdából pedig az 1477 és 1488 közötti időszakból három nyomtatvány ismert.¹ Nem bizonyultak tartósnak a 16. századi nagyszombati és a sárvár-újszigeti alapítások sem.² A hazai olvasóközönséget nyomda hiányában alapvetően a budai könyvkereskedők látták el nyomtatott könyvekkel. A kereskedők megrendelésre dolgoztak: nemcsak külföldi kiadású köteteket szereztek be, de magyar célközönségnek szánt művek külföldi kinyomtatásában is közreműködtek (pl. szerkönyvek esetében).³ Mindezekkel együtt a Mohácsig nyomtatott magyar vonatkozású kötetek száma nemzetközi összehasonlításban kifejezetten alacsony. Déri Balázs számításai alapján 1480 és 1526 között nagyjából 380 „magyar” nyomtatványt jegyezhetünk fel.⁴ A szerkönyvek (misszálék, breviáriumok stb.) nagy száma mellett feltűnő, hogy az egyes magyar szerzők milyen kevés kiadást értek meg. Ebben a közegben kiemelkedő jelentőségű Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát irodalmi tevékenysége, a két szerzetes a ferences rendben betöltött fontos szerepük mellett a magyarországi latin nyelvű irodalomban is megkerülhetetlen. A korszakhatárt jelölő mohácsi csata előtt (pontosabban 1521-ig) Osvátot

¹ V. ECSEDY Judit, *A könyvnyomtatás története Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1830*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kossuth, 2021, 19–32; vö. még BORSA Gedeon, *A hazai ősnomtatványok példányai = Magyar Könyvszemle*, 104(1988), 95–139.

² V. ECSEDY 2021, i. m. 41–104; vö. BORSA Gedeon, *A XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás részmérlege = Magyar Könyvszemle*, 89(1973), 249–269.

³ BORSA Gedeon, *Budai könyvkereskedők a középkorban = A Könyv*, 5(1955), 270–273.

⁴ DÉRI, Balázs, *The 1484 Missal in the Book Culture of Hungary = Missale Strigoniense 1484, Id est Missale secundum chorum almae ecclesiae Strigoniensis, impressum Nurenbergae apud Anthonium Koburger, anno Domini MCCCCCLXXXIII (RMK III 7)*, ed. Blasius Déri, Bp., Argumentum, 2009 (Monumenta Ritualia Hungarica, 1), XV–XXIV, XVIII–XIX. Az RMNy 1600-ig összesen 869 tételt rögzít, de Déri számaival ellentétben ez nem tartalmazza a magyar szerzőktől külföldön megjelent nyomtatványokat: *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600*, szerk. Borsa Gedeon et al., Bp., Akadémiai, 1971, 65–719.

összesen 15-ször, Pelbártot pedig 86-szor adták ki,⁵ vagyis ők ketten felelnek a korszak magyar kiadványainak több mint negyedéért. Különösen Pelbárt szerepe kiemelkedő, mivel művei önmagukban a teljes korpusz több mint egyötödét teszik – hosszú ideig ő volt a külföldön legtöbbit kiadott magyar szerző. Az elmondottakból jól látható, hogy a ferences szerzők helyzete a speciális magyar viszonyok között különleges, megkockáztatható, hogy ennyi kiadás más országokban (pl. Itáliában) szinte említésre se lenne érdemes.

Pelbárt és Osvát sikere hosszú ideje izgatja a középkorral foglalkozó kutatókat, többen próbálták már megválaszolni a kérdést: hogyan juthatott el nyomtatásba és érhetett meg ennyi kiadást két magyar író a középkor végén? A helyzetet még izgalmasabbá teszik a kiadási körülmények. Pelbárt és Osvát műveit ugyan több fontos nyugat-európai városban is megjelentették (pl. Basel, Lyon, Párizs stb.), de a kiadások többsége, illetve az 'editio princeps'-ek kivétel nélkül az augsburgi Johann Rynmann nevéhez kötődnek, a nyomtatást pedig Heinrich Gran végezte Hagenauban. A kapcsolat az augsburgi kiadó, a hagenai nyomdász és a magyar ferencesek között ez alapján egyértelmű, a probléma ennek megfelelően igen hamar összekapcsolódott Rynmann és Gran személyével.

A kérdéssel először átfogóbban a 20. század elején Karácsonyi János foglalkozott nagy hatású rendtörténeti munkájában. Ő a teljes véletlenszerűséget feltételezi, elmélete szerint Rynmann éppen akkor járt a Magyar Királyságban kiadásra váró kéziratokat keresni, amikor a magyar szerzők első prédikációs kötetei elkészültek. A későbbi köteteket egy következő látogatással magyarázza.⁶ A valóságban egyik magyarországi utazására sincsen semmiféle bizonyítékunk. Azt ugyan tudjuk, hogy Rynmann 1497 előtt sokat utazott belföldön és külföldön is,⁷ arra azonban nincs semmilyen adat, hogy a Magyar Királyságban is járt volna. Ennek megfelelően ezt a teóriát a tudomány mára egyértelműen meghaladta, már Tarnai Andor feltette 1984-ben a magától értetődő kérdést: Rynmann miért pont akkor jött volna a Magyar Királyságba, amikor az első művek elkészültek?⁸ Az augsburgi kiadó elképesztő szerencséje minden bizonnyal csak a fantázia szüleménye.

Bárczi Ildikó érintőlegesen vizsgálta a kérdést, és más irányból közelítette azt meg. Szerinte a ferencesek kézíratainak hagenai kiadása ügyében a passai Paulus Wann budai rokonai közvetíthettek, akikkel szoros kapcsolatot tartott.

⁵ A magyar ferences szerzetesek kiadásaira vonatkozó adatokat minden esetben Borsa Gedeontól veszem: BORSZA Gedeon, *Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt műveinek megjelentetői = Magyar Könyvszemle*, 121(2005), 1–24.

⁶ KARÁCSONYI János, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1922–1924, I, 360, II, 569.

⁷ WIBEL, Johann Christian, *Hohenlohische Kyrchen- und Reformations-Historie, aus bewährten Urkunden und Schriften verfasst, und nebst einem Vorbericht von der Graffschaft Hohenlohe ueberhaupt*, Onolzbach, in Verlag Jacob Christoph Poschens, 1752–1753, III, 215–218. Idézi: WILHELM, German, *Der Buchhändler Johannes Rynmann von Öhringen 1460–1522 = Württembergische Vierteljahrshefte für Landesgeschichte*, 23(1914), 155–194, 161.

⁸ TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”, *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984 (Irodalomtudomány és Kritika), 197.

A kapcsolódási pont alapját az adja, hogy Wann prédikációsköteteit szintén többször is kiadta a Rynmann–Gran páros.⁹ Az utóbbi állítás minden kétséget kizáróan igaz: Paulus Wann és Michael Lochmaier voltak az első szerzők, akiket Rynmann kiadott Pelbárt és Osvát mellett, velük indította meg tevékenységét. Az elmélettel azonban két probléma is van. Egyrészt Wann már 1489-ben meghalt, nyolc évvel a legelső nyomtatvány megjelenése előtt,¹⁰ másrészt egyszerűen nem ad választ az alapkérdésre. Ha az augsburgi kiadó Wann, illetve annak budai rokonai segítségével szerzett tudomást a magyar ferencesek írásairól (ez a fenti alapján kétséges), akkor a kérdés csak a következőre módosul: hogyan vette fel a kapcsolatot Wann (vagy utódja, Lochmaier) és Rynmann? Ez csak annyiban egyszerűsítene a helyzetet, hogy többé nem a magyar, hanem a német kutatók feladata lenne a probléma megoldása.

Legutóbb Bartók Zsófia Ágnes írt hosszabban a kérdéstről. A korábbi elképzelések alapos összefoglalása után ugyan nem ad egyértelmű választ a kinyomtatás körülményeire vonatkozóan, felhívja azonban a figyelmet két fontos tényezőre. Egyrészt feltételezi, hogy a művek többségét kifejezetten magyar célközönség számára állították össze. Másrészt tudatos választásnak tartja a szerzők részéről a nyomtatásban való terjesztést.¹¹ Előbbi nem témája a tanulmánynak (azonban maximálisan egyetértek vele), utóbbi viszont az általam összeszedett adatok alapján is egyértelmű. Kijelenthető, hogy a művek kifejezetten nyomtatásra készültek, nagyon hamar a nyomtatásos terjesztés lebeghetett a szerzetesek szeme előtt. Véletlen helyett mindenképpen valamiféle tudatosságot kell feltételeznünk. Karácsonyi véletlenre apelláló elmélete, amelyet Tarnai is megcáfolt, már csak azért is valószínűtlen, mert a képzelt kéziratoknak semmi nyoma: mai ismereteink alapján Pelbárt és Osvát írásai egyáltalán nem hagyományozódtak kézíratos formában.¹²

Úgy gondolom, hogy a korábbi szakirodalom összemos két, egymással szorosan összefüggő, de mégsem teljesen egyező kérdést. A magyar prédikátorok műveivel kapcsolatban elsődlegesen az nem tisztázott, hogyan jutottak el nyomtatásba, milyen úton kerültek sajtó alá. Az csak másodlagos kérdés lehet, hogy miért éppen a Rynmann–Gran párosra bízták szövegeik kiadását. Amennyiben az utóbbit helyezük előtérbe, és mindenképpen személyes kapcsolatot keresünk a felek között, Johann Rynmann szerepét a kiadási folyamatban felnagyítjuk Pelbárthoz és Osváthoz viszonyítva. Ennek elkerülése érdekében én ezt a két kérdést a tanulmányban szétválasztom. A könnyű érthetőség szempontjait figye-

⁹ BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi, A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata*, Bp., Universitas, 2007, 121.

¹⁰ ISTC il00271000.

¹¹ BARTÓK Zsófia Ágnes, *Egyházi férfiak magyar nyelvű szövegei, A Pray-kódextől az Érdy-kódexig*, Bp., Argumentum, ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2021 (Műhelytanulmányok, 7), 116–125.

¹² Hiába beszél a budai kolostorban porosodó Pelbárt-kéziratokról BORDA Lajos, *Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát munkái, Borda Lajos gyűjteménye*, Zebegény, Borda Antikvárium, 2004 (Műgyűjtő Magyarok, 5), 8.

lembe véve azonban a tanulmányt az általam említetthez képest fordítva építettem fel. Először vizsgálom meg Gran és Rynmann életútját, karrierjét és kiadói profilját, leválasztva arról a problémáról, hogy ki volt a folyamat elindítója, és az hogyan zajlott le. Ezt követően próbálom megválaszolni azt a kérdést, amely oly régóta foglalkoztatja a régi magyar irodalom kutatóit: közvetlen források hiányában mit tudhatunk meg a kiadás körülményeiről?

Magától értetődő lenne, hogy egy harmadik magyar származású szerzőt, Michael de Hungariát is bevonjam a vizsgálatba. A prédikátor *Sermones tredecim universales* (később *Evagatorium*) című latin beszédgyűjteménye 1480 és 1519 között 31 alkalommal jelent meg Nyugat-Európában, a középkor végi népszerűség tehát a másik két magyar szerzeteshez hasonlóan adott.¹³ Gyanítható az is, hogy Michael de Hungaria is a ferences rend tagja volt.¹⁴ Itt azonban megállnak a hasonlóságok. A *Sermones tredecim universales*t ugyan kinyomtatták Elzászban, de nem Hagenauban, hanem a nagyobb és jelentősebb Strassburgban,¹⁵ ráadásul az 'editio princeps' sem itt, hanem a flandriai Leuvenben jelent meg.¹⁶ A prédikációkat legtöbbször Kölnben nyomtatták ki (10 db),¹⁷ a javított kiadás is ezen város domonkos kolostorához kötődik. Michael de Hungaria a neve alapján biztosan magyar származású volt, de nem Magyarországon, hanem egy angliai kolostorban élt és dolgozott, és nem a középkor végén, hanem a 14. század közepén.¹⁸ Műve kinyomtatásában nem játszhatott szerepet, az tőle teljesen függetlenül történt halála után több mint 100 évvel, ahogyan természetesen a kiadóival való kapcsolattartás sem lehetséges (ezt egyébként is kizárná, hogy egyetlen műve került nyomdába). Bár Michael de Hungariának magyarországi származása miatt mindenképpen (bár vitatott, hogy mekkora) helye van a magyar irodalomtörténetben, a fent elmondottak miatt a továbbiakban nem foglalkozom bővebben írói tevékenységével.

Heinrich Gran és Johann Rynmann a kiadványaik tükrében

Ahogy azt említettem, az első fejezet Johann Rynmann és Heinrich Gran életútját mutatja be nagy részletességgel, különös figyelmet fordítva a hozzájuk kapcsolódó nyomtatványokra. A tárgyalást a hagenai nyomdással kezdem, majd az augsburgi kiadóval folytatom, utóbbi alfejezetében tárgyalom kettejük közös kiadványait is. A látszólag fárasztóan hosszú ismertetésre két szempontból van

¹³ BORSÁ Gedeon, *Michael de Hungaria élete és műveinek nyomtatott kiadásai*, Bp., Borda Antikvárium, 1997, 32–127, 132–196.

¹⁴ BORSÁ Gedeon, *Ki lehetett Michael de Hungaria? = Magyar Könyvszemle*, 116(2000), 374–378, 377.

¹⁵ ISTD im00541000 (1487); im00542000 (1490); im00544000 (1494). VD16 E 4329 (1503); VD16 E 4332 (1516).

¹⁶ ISTD im00537000.

¹⁷ Első kölni kiadás: im00545000. Utolsó kölni kiadás: VD17 27:750966X.

¹⁸ BORSÁ 2000, i. m. 376–377; BORSÁ 1997, i. m. 20–23.

szükség: 1) egyrészt a magyar és a külföldi szakirodalomban sem találkozunk ilyen alaposágú elemzéssel; 2) másrészt a fejtegetés elengedhetetlen, ha meg akarjuk érteni, hogy a kiadó páros szempontjából miért volt logikus kiadni a magyar szerzetesek műveit, illetve miért éppen őket választották ki erre a célra.

Heinrich (Henricus) Gran (?–1528?)

Heinrich Gran életéről nagyon kevés információval rendelkezünk, egyedül a nyomtatványok adatai vannak segítségünkre.¹⁹ Ezek alapján 1489 és 1528 között volt aktív nyomdászként és kiadóként az elzászi Hagenauban. A nyomdász családneve ugyan utalhat a származási helyére, de a család esztergomi (németül: Gran) tartózkodására semmilyen bizonyítékkal nem rendelkezünk.²⁰ Mindenesetre az így feltételezett magyar kapcsolatok a ferences prédikátorok műveinek kinyomtatásában is szerepet játszhatnak. Hagenau városának első nyomdásza volt, az őt követő Thomas Anshelm csak az 1510-es években kezdte meg ottani működését.²¹ Valószínűleg a legismertebb és legtöbbet kutatott nyomtatvány, amely Gran nyomdájában készült, az 1515-ös *Epistolae obscurorum virorum* elnevezésű szatirikus levélgyűjtemény,²² amely azonban névtelenül jelent meg, hamis kolofonnal („in Venetia impressum in impressoria Aldi Minutii, anno quo supra”), minden bizonnyal Gran korrektora, Wolfgang Ernst közreműködésével.²³

Gran nyomdász tevékenysége szinte elválaszthatatlan Johann Rynmann augsburgi kiadótól, de az ismétlések elkerülése végett a továbbiakban először csak az

¹⁹ Ennek megfelelően a róla szóló kevés lexikonszócikk is nyomdász tevékenységével foglalkozik. Ld. pl. BEZZEL, Irmgard, *Gran (Granius), Heinrich = Lexikon des gesamten Buchwesens Online*, 2017, doi: 10.1163/9789004337862_COM_070726, <https://referenceworks.brillonline.com/browse/lexikon-des-gesamten-buchwesens-online> (letöltve: 2021. 02. 11.).

²⁰ MONOK István, *Magyarország és a magyarok az elzászi könyvkiadásban, 1482–1621 (Változások a kiadói politikában – változó országkép) = Fehér Lovag, Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára*, szerk. Gálffy László, Sáringer János, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Középkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2015, 212–230, 220.

²¹ Legelső hagenau kiadványa 1516-os keltezésű (VD16 B 550), előtte Pforzheimban és Tübingenben dolgozott. Vö. AMELUNG, P., *Anshelm, Thomas (Anßhelm, Anshelmus Badensis) = Lexikon des gesamten Buchwesens Online*, 2016, doi: 10.1163/9789004337862_lgbo_COM_010690, <https://referenceworks.brillonline.com/entries/lexikon-des-gesamten-buchwesens-online/> (letöltve: 2021. 07. 25.).

²² VD16 E 1720. Modern kiadása angol fordítással: *Epistolae Obscurorum Virorum, The Latin Text with an English Rendering, Notes and an Historical Introduction*, ed. Griffin Stokes, London, Chatto & Windus, 1909, <https://warburg.sas.ac.uk/pdf/nah6400b2246722.pdf>.

²³ STEIFF, K., *Wo ist die Editio princeps der Epistolae obscurorum virorum gedruckt worden? = Zentralblatt für Bibliothekswesen*, 15(1898), 490–492. Vö. még: JARDINE, Lisa, *Before Clarissa, Erasmus, 'Letters of Obscure Men', and Epistolary Fictions = Self-Presentation and Social Identification, The Rhetoric and Pragmatics of Letter Writing in Early Modern Times*, eds. Toon Van Houdt et al., Leuven, Leuven University Press, 2002 (Supplementa Humanistica Lovaniensia, 18), 385–404, 385–388.

ő közreműködése nélkül megjelent kötetekre fókuszálok, kettejük közös munkáját Rynmann fejezetében ismertetem. Az együttműködés alapján világosan kijelölhető három, hosszabb időszak Gran karrierjében: a Rynmann előtti (1489–1496), alatti (1497–1522) és utáni (1523–1528) évek.

Ahogy az évszámokból jól látható, Gran már Rynmann kiadói tevékenységének megindulása előtt nyolc évig üzemeltette nyomdáját. Ezen nyolc év alatt meglehetősen termékeny volt: összesen 32 kötetet jelentetett meg (ezek közül öt attribúciója kétséges), vagyis évente átlagosan négyet (*l. melléklet*).²⁴ Mindegyiket saját maga nyomtatta és adta ki, nem dolgozott másokkal és másoknak. A kiadott munkák többsége egyrészt homiletikai irodalom (prédikációk, postillák stb.; 8 db), másrészt grammatikai munkák, szótárak, oktatási segédanyagok (15 db). Utóbbi kategóriához tartozik Alexander de Villa Dei verses grammatikája (*Doctrinale*), amelyet kétszer is kiadott több kötetben,²⁵ vagy Bernardus Perger háromszor megjelentetett *Grammatica novája* is (az egyik attribúciója kétséges).²⁶ Ez a két kategória teszi ki tehát a nyomtatványok közel háromnegyedét (23-at a 32-ből). A maradék kilenc kiadott kötet között szerepel az *Aesopus moralisatus*,²⁷ Bartholomaeus de Chaimis ferences szerzetes gyóntatási segédkönyve (*Confessionale*,²⁸ Boëthius *De consolatione philosophiae*-je,²⁹ a konstanzi zsinat határozatai,³⁰ valamint a késő középkor egyik legnépszerűbb imádságos könyve, az *Antidotarius animae* is.³¹ Mindegyik kiadvány latin nyelvű.

Gran több olyan művet is kiadott, amelyeket később Rynmannal közösen is megjelentettek. Ilyen volt 1) a domonkos Johannes Herolt csodagyűjteménnyel kiegészített prédikációskötete (annak *de tempore* és *de sanctis* része is),³² 2) a Johannes de Verdenának tulajdonított szentbeszédgyűjtemény, a *Sermones Dormi secure*,³³ 3) valamint Petrus Hispanus (valószínűleg a későbbi XXI. János pápa)

²⁴ A grafikon értelmezésénél figyelembe kell venni, hogy mivel Gran sok esetben nem látta el impresszumatadatokkal a kiadványait, így mind azok attribúciója, mind a nyomtatás pontos ideje bizonytalan lehet. A pontos számadatokhoz itt, és a későbbiekben is az *Incunabula Short Title Catalogue* (ISTC, https://data.cerl.org/istc/_search) és a *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts* (VD16, <https://www.bsb-muenchen.de/sammlungen/historische-drucke/recherche/vd-16>) katalógusokat használtam fel, természetesen lehetőség szerint kiszűrve a biztosan hibás adatokat. Heinrich Gran esetében további segítséget nyújtott: BENZING, Josef, *Bibliographie hagenovienne, Bibliographie des ouvrages imprimés à Haguenau (Bas-Rhin) au XVIe siècle*, Baden-Baden, Librairie Valentin Koerner, 1973 (Bibliotheca bibliographica Aureliana, 50), 7–44.

²⁵ Az első kiadás kötetei: ISTC ia00444000, ISTC ia00450700 és ISTC ia00454500. A második kiadás kötetei: ISTC ia00444780, ISTC ia00451800 és ISTC ia00455040.

²⁶ ISTC ip00280500; ISTC ip00280800; ISTC ip00282000 (bizonytalan attribúció).

²⁷ ISTC ia00136000.

²⁸ ISTC ib00163000.

²⁹ ISTC ib00791000.

³⁰ ISTC is00733640 (bizonytalan attribúció).

³¹ ISTC is00042000.

³² ISTC ih00122000.

³³ ISTC ij00464600.

Summulae logicales című logikai kézikönyvének kommentárja.³⁴ Erre a későbbi fejezetekben még vissza fogok térni. Gran legtöbb korai, 1497 előtti nyomtatványa azonban nem kerül elő Rynman-nál: az augsburgi kiadót valószínűleg nem érdekelték a művek, nem látott bennük elegendő potenciált.

Heinrich Gran és Johann Rynmann közös munkája (és egyben Rynmann teljes kiadói tevékenysége) 1497-ben kezdődött meg, mégpedig Paulus Wann *de tempore*,³⁵ Michael Lochmaier *de sanctis*³⁶ és Laskai Osvát *de sanctis* prédikációs-köteteivel,³⁷ de ezeket hamar követték Temesvári Pelbárt gyűjteményei is. Az együttműködés 26 évig tartott, 1522-ben Rynmann visszavonulásával ért véget. A Rynmann-éra azonban nem jelentett kizárólagosságot. Gran ezen időszak alatt is adott ki saját maga könyveket (26 kötet), de 1503-tól már más kiadókkal is (értsd: nem Rynman-nal) dolgozott együtt, összesen 16 köteten. Ezen utóbbiak nagyrészt alkalmi együttműködéseknek tűnnek. Egyrészt 1503-ban, valamint két évvel később, 1505-ben nyomtatta ki a bázeli Wolfgang Lachner megbízásából a mintaleveleket tartalmazó *Formulare advocatorum et procuratorum Romanae Curiae*-t, amely művet korábban egyedül is megjelentette 1495 körül (bár ezen kiadásnál nem egyértelmű a nyomdász kiléte).³⁸ Másrészt a speyeri Konrad Histtel 1512-ben egy,³⁹ 1514-ben három kötetet adott ki.⁴⁰ Mind a négy latin nyelvű, de nagyon eltérő műfajúak (pl. megtaláljuk közöttük a mainzi provinciális statútumokat és Christoph Scheurl papoknak szóló traktátusát is). Az 1497–1522-es időszak alatt Rynmannon kívül egyedül Johann Knobloch strassburgi kiadóval tartott az említetteknel hosszabb ideig a közös munka: Knobloch 1508 és 1522 között 11 kötetet nyomtatott Gran nyomdájában, ezek közül egyet Rynman-nal közösen. Főleg 1508 és 1513 között volt szoros az együttműködés, ekkor hat év alatt tíz kötet jelent meg, ezek közül négy egy évben, 1508-ban. Az említett 16 kötet egyetlen kivétellel (az 1509-es német *Strassburg Heldenbuch*)⁴¹ mind latin nyelvű.

Ahogy már említettem, ezen időszakban a saját kiadások sem maradtak el teljesen, Gran a 26 év alatt összesen 26 latin nyelvű kötetet adott ki. Meg kell azonban jegyezni, hogy az éves megoszlás egyáltalán nem egyenletes, inkább esetlegesnek mondható, hogy a hagenai nyomdász melyik évben jelentetett meg kiadványokat (*1. melléklet*). Ugyan a Rynmann nélküli kiadványok több mint fele (26 a 42-ből; 61,9%) saját kiadás, a termelés láthatóan visszaesett a korábbiakhoz képest. Ez, ahogyan azt a későbbiekben látni is fogjuk, teljesen természetes: Rynmann

³⁴ ISTD ij00236360.

³⁵ ISTD iw00006000.

³⁶ ISTD il00271000.

³⁷ ISTD io00117600.

³⁸ Saját kiadás: ISTD if00260800 (bizonytalan attribúció). Wolfgang Lachnerrel: VD16 F 1887 és VD16 F 1888.

³⁹ VD16 M 259.

⁴⁰ VD16 S 2799; VD16 S 7358; VD16 W 3352.

⁴¹ VD16 H 1566.

mellett nem volt elegendő ideje a saját kiadói tevékenységének aktív, rendszeres folytatására.

Ha alaposabban szemügyre vesszük a könyveket, az is látszik, hogy 1497-et követően Gran nagyobb munkába már nem fogott bele egyedül. Egyrészt rövidebb, legfeljebb 60 levél terjedelmű füzeteket adott ki,⁴² másrészt olyan munkákat, amelyeket vagy már kiadott korábban,⁴³ vagy amelyeket egy másik kiadóval közösen is kinyomtatott.⁴⁴ Ezen általános szabályok alól négy kivételt látok. Az első a *Legenda aurea* 1497-es kiadása (291 fol.),⁴⁵ amelyet azonban akár a Rynman-nal való közös munka előtt is kiadhatott. Napra pontos dátumot a legendagyűjtemény esetében nem ismerünk, Paulus Wann prédikációi pedig 1497. július 25-én jelentek meg – ekkor már az év több mint fele eltelt. A második Guillelmus Alvernus Krisztus-passiója 1498-ból (174 fol.).⁴⁶ A harmadik a *Modus legendi abbreviaturas in utroque iure* 1506-ból (125 fol.),⁴⁷ amelyet később Gran és Rynmann közösen is kiadtak. A negyedik Conradus Summenhart Albertus Magnus-kommentárja 1507-ből (167 fol.).⁴⁸ Ezek közül egyik sem mondható kifejezetten vaskosnak. A Rynman-nal közös kiadványok számát tekintve (ld. a következő fejezetben) nem is meglepő, hogy nagy volumenű munkákba ekkor már nem, vagy csak nagyon ritkán fogott bele egyedül.

Az 1497–1522 között nyomtatott munkák műfaja, felhasználási köre nagyon változatos, de az 1497 előtti munkákhoz hasonlóan talán itt is kiemelhető a lelki-gondozói tevékenységet is végző papok segítése feladataik ellátásában. Erre utal, hogy találunk prédikációsköteteket (pl. a Paratus álnevet használó szerző szentbeszédgyűjteménye),⁴⁹ gyóntatási segédkönyveket (pl. Antoninus Florentinus *Confessionaléja*),⁵⁰ legendagyűjteményeket (pl. az ún. *Viola sanctorum*)⁵¹ és egyéb segédkönyveket (pl. Aquinói Szent Tamás *Summája*)⁵² is. Ezenfelül a kinyomtatott művek között megjelennek többek között természettudományos munkák (Otto Rau *Prognosticum*)⁵³ vagy az epikus költeményeket tartalmazó ún. *Strassburg Heldenbuch* is.⁵⁴ A saját kiadású munkák között ez a változatosság nem figyelhető

⁴² Pl. ISTC is00865000 (1497); ISTC iv00004000 (1498); VD16 R 384 (1501); VD16 T 1789 (1505); VD16 E 1720 (1515); VD16 M 5908 (1516).

⁴³ Pl. az *Exercitium grammaticale puerorum* elnevezésű tankönyvet. Vö. ISTC ie00135400 (1491) és VD16 ZV 5638 (1505); VD16 ZV 5640 (1506).

⁴⁴ Pl. Jakob Henrichmann *Grammaticae institutones* című művét. Vö. pl. VD16 H 1994 (1510) és VD16 H 1993 (1510).

⁴⁵ ISTC ij00135000 (bizonytalan attribúció).

⁴⁶ ISTC ig00712000.

⁴⁷ VD16 ZV 11045.

⁴⁸ VD16 ZV 312.

⁴⁹ Johann Knoblochhal: VD16 S 6057; VD16 S 6058.

⁵⁰ Johann Knoblochhal: VD16 A 2955.

⁵¹ Johann Knoblochhal: VD16 V 1248.

⁵² Johann Knoblochhal: VD16 ZV 14934.

⁵³ VD16 R 384.

⁵⁴ VD16 H 1566.

meg, egyértelműen a grammatikai munkák dominálnak. Ez elsősorban Jakob Henrichmann grammatikai tankönyvének, a *Grammaticae institutiones*nek köszönhető, amelyet Gran ezen időszakban hétszer is kinyomtatott, ebből egyszer Johann Knobloch pénzén. Ugyanezt a művet hatszor Rynman-nal közösen is kiadták, erről és az ún. tübingeni kör egyéb szerzőiről a későbbiekben még lesz szó.

Rynmann 1522-es visszavonulása után Gran is már csak néhány évig dolgozott, halála évét az utolsó ismert nyomtatványa alapján szokták 1528-ra tenni. Az utolsó időszakban kifejezetten kevés munkát nyomtatott, hat év alatt mindössze hatot: 1523-ban kettőt, 1526-ban egyet, 1527-ben kettőt és 1528-ban egyet. Ezek közül hármat saját maga adott ki, kettőt a kölni Franz Birckmann (egyiket Johann Knobloch-hal közösen), egyet pedig az ulmi Hans Gruner. A hat kiadvány mindegyike humanista munka, amelyek Gran korábbi pályafutására egyáltalán nem voltak jellemzőek: Birckmann 1523-ban és 1526-ban adta ki Ambrosius Calepinus latin szótárát,⁵⁵ Gruner 1523-ban Lorenzo Valla latin nyelvről szóló traktátusát (*De elegantii Latinae linguae*),⁵⁶ Gran pedig 1527-ben Pindaros himnuszait⁵⁷ és Agapetos műveit,⁵⁸ majd 1528-ban egy gyűjteményes munkát (Cato, Isocrates stb.).⁵⁹ A saját kiadások esetében ismét megfigyelhetjük a korábbi szabályt: ezek rövid, olcsón előállítható nyomtatványok, az említés sorrendjében mindössze 19, 15 és 55 fólió terjedelműek. Annak ellenére, hogy Rynmann már nem látta el munkával egész évre, Gran mégsem tért vissza a karrierje elején kiadott könyvtípusokhoz.

Az eddig mondottakat összefoglalva: Heinrich Gran negyvenéves karrierjét az 1490-es években elsősorban lelkigondozói és grammatikai munkákkal alapozta meg, amelyeket mind saját maga nyomtatott és adott ki. 1497-ben kezdte meg a közös munkát az augsburgi kiadóval, Johann Rynman-nal. Innentől kezdve nagyrészt Rynmann köteteinek nyomtatásával foglalkozott, mellette kevés ideje maradt saját kiadványaira. Amikor mégis egyedül dolgozott, akkor sem tért vissza a lelkigondozói segédkönyvekhez, hanem alapvetően inkább grammatikai nyomtatványokat adott ki. Az 1500-as évek elejétől Rynmann mellett alkalmi szinten néhány egyéb kiadóval is dolgozott (elsősorban Johann Knobloch-hal), ők főleg vallásos művek kinyomtatására szerződtek a hagenai nyomdásszal (ezek tűnnek Gran specialitásának). Különösen 1515 után szorult háttérbe minden egyéb munka, 1522-ig Gran szinte csak Rynmann kiadványainak nyomtatásával foglalkozott. A Rynmann visszavonulását követő utolsó időszak (1522–1528) nagyban eltért a korábbiaktól: egyrészt a termelés láthatóan visszaesett, másrészt az addig egyáltalán nem jellemző humanista munkák kerültek előtérbe. Gran nyomdájából összesen 282 kötet jött ki, ebből 201-et Rynmann adott ki, 61-et Gran, 20-at pedig egyéb kiadók (ebből 11-et Knobloch). Egy kivétellel az összes nyomtatvány latin nyelvű (281 a 282-ből).

⁵⁵ VD16 C 233; VD16 C 234.

⁵⁶ VD16 V 263.

⁵⁷ VD16 P 2805.

⁵⁸ VD16 A 605.

⁵⁹ VD16 ZV 3157.

Johann (Johannes) Rynmann (1460 k. – 1523)

Heinrich Granhoz képest Johann Rynmann életéről már jóval több információval rendelkezünk.⁶⁰ 1460 körül született a württembergi Hohenlohe járásban, Öhringen kisvárosában; ezt a tényt gyakran említi kolofonjaiban is.⁶¹ Már az 1480-as évektől részt vett könyvkereskedőként a korban kiemelkedő fontosságú lipcsei és frankfurti könyvvásárokon. Házassága révén is kötődött szülővárosához: 1487-ben feleségül vette Dorothea Prögelt, Hans Prögel öhringeni polgármester lányát. Az adókönyvek tanúsága szerint 1489-től már egyértelműen Augsburgban tartózkodott, ugyan kezdetben csak üzleti okból, ideiglenesen, de 1502-ben házat vásárolt a városban, amelyben egészen haláláig (1523) élt. A váltásnak igen egyszerű oka lehetett: egy nagyváros jobb lehetőségeket nyújtott karrierje fellendítéséhez. Teljesen mégsem akart elszakadni Öhringentől, az ottani ingatlanjait is meg kívánta tartani, ezért kivásárolta magát Hohenlohe grófjától. Több jel is utal rá, hogy egész élete során sokkal jobban kötődött Öhringenhez, mint Augsburghoz. Hosszas augsburgi tartózkodása (22 év) ellenére soha nem lett a város polgára, és általában nem tüntette fel Augsburgot a kiadványai kolofonjaiban.⁶² Ráadásul, amikor 1514-ben meghalt a felesége, őt is Öhringenben temette el.

Rynmann kezdetben valószínűleg nemcsak könyvekkel, hanem más termékekkel is kereskedett (papír, betűfém, luxuscikkek). Már elég hamar kiterjedt könyvkereskedői hálózattal rendelkezett, stabil kapcsolatai voltak Európa számos nagyvárosában (pl. Basel, Krakkó, Frankfurt stb.). Az 1490-es évektől Augsburgból irányította üzletét, ezenkívül Lipcsében rendelkezett egy telephellyel, ahol 1504-től Blasius Solomon, 1509-től pedig id. Peter Clement volt az állandó kirendeltje. Lipcsén kívül máshol nem hozott létre üzleti lerakatot, hanem egyrészt független könyvesboltokkal, kereskedőkkel kötött megállapodásokat, másrészt anyagi támogatást nyújtva érte el külföldi árusoknál, hogy csak tőle vásároljanak könyveket. Könyvkereskedői tevékenységének több fontos bázisa is volt: nyugaton Freiburg, Tübingen, Heidelberg, Ingolstadt és Heilbronn egyetemvárosok, keleten elsősorban Lipcse és Krakkó (utóbbiban Melchior Franck volt az alkalmazottja). Ezen a ponton érdemes megjegyezni, hogy Temesvári Pelbárt ugyan a krakkói egyetemre járt és ott szerzett címet, de már 1471-ben befejezte tanulmányait, így ezen a vonalon nehéz lenne kettejük között bármiféle kapcsolatot feltételezni.

⁶⁰ Johann Rynmann életét a következő cikkek és tanulmányok alapján foglalom össze: WILHELM 1914, i. m. 155–194; BORSA 2005, i. m. 11–14; KÜNAST, Hans-Jörg und SCHÜRSMANN, Brigitte, *Johannes Rynmann, Wolfgang Präunlein und Georg Willer – Drei Augsburger Buchführer des 15. und 16. Jahrhunderts = Augsburger Buchdruck und Verlagswesen, Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Hg. Helmut Gier, Johannes Janota, Wiesbaden, Harrasowitz Verlag, 1997, 23–40, 23–29.

⁶¹ Pl. egy 1501-es Paulus Wann-kötetben (VD16 W 1177) így nevezi meg magát: „expensis ac sumptibus providi circumspectique viri Joannis Rynman de Oringaw”.

⁶² Egy ellenpélda, ahol megemlíti Augsburgot (VD16 A 1215): „Iohannes Rynmannus Oringensis, impensa sua Augusta Vindelicæ impressit”.

1497-től kezdve Rynmann már nemcsak kereskedőként, hanem kiadóként is működött. Őt tekinti a szakirodalom az első, szorosabb értelemben vett kiadónak Németországban: csakis kiadói tevékenységet végzett, ő maga soha nem nyomtatott. Ez különböztette meg a kor más, jelentős német kiadóitól, akik 1) vagy elsődlegesen nyomdászok voltak, akik emellett hatalmas mértékű kiadói munkát is végeztek (pl. Peter Drach vagy Anton Koberger); 2) vagy már kiadóként tettek szert egy nyomdára (pl. Heinrich Quentell). Az említett sajátosság fő oka egyértelműen a Heinrich Grannel való hosszú ideig tartó tökéletes együttműködés, akivel Rynmann egész kiadói pályafutása alatt, 26 évig (1497–1522) együtt dolgozott. Vagyis arról van szó, hogy egész egyszerűen nem volt szüksége saját nyomdára, mivel Gran folyamatosan ellátta igényeit. Ráadásul Gran más szempontból is tökéletes partnert jelentett számára: Elzász jól becsatornázott terület volt, ellenben viszonylag olcsó (mind az alapanyagok árát, mind a munkaerőt tekintve), ez kiemelten igaz lehetett a kisebb méretű Hagenaura (összehasonlítva pl. Strassburggal).

Rynmann 1522-ben visszavonult, 1523 márciusában halt meg, előbb három lánya, később egyik lányának férje, Wolfgang Präunlein örökölte az üzletét. A korábbi sikerek azonban elmaradtak,⁶³ aminek több oka is lehetett: 1) Rynmann személyes kapcsolati hálója minden bizonnyal nélkülözhetetlen volt a könyvek terjesztésében; 2) Präunlein a reformáció híve volt; 3) a műhely korábbi kiadványai az 1520-as évek végére sok esetben a hitújítás miatt már jelentőségüket veszítették.

Mint azt korábban már említettem, Rynmann kiadói tevékenységét (1497–1522) nem lehet értelmezni a Gran által nyomtatott kötetek nélkül. Együttműködésük a 26 év alatt végig rendkívül szorosnak mondható: összesen 201 kötetet adtak ki közösen, vagyis évente átlagosan közel nyolcat, nagyjából kéthavonta egyet. A termelés az üzlet beindításához szükséges első két év (1497 és 1498) és a nyugdíjba vonulás éve (1522) kivételével állandó (*2. melléklet*).⁶⁴ Ha a közösen kiadott köteteket ötéves ciklusokban vizsgáljuk, akkor ez az állandóság, valamint a minimális növekedés és visszaesés is jól nyomon követhető: 1517-ig egy folyamatos lassú növekedés figyelhető meg, amelyet egy kisebb visszaesés követ (*3. melléklet*).

Gran jelentőségét Rynmann üzleti modelljében nem lehet túlbecsülni, ezt a szakirodalom időnként elfelejti hangsúlyozni. Nem egyszerűen Rynmann egyik nyomdászáról van szó: az augsburgi kiadó nevéhez összesen 242 kötet kiadása fűződik, ebből 201-et Gran nyomtatott, vagyis az összes nyomtatvány több mint négyötödét (83,06%). Rynmann Gran mellett kilenc másik nyomdással dolgozott, de ezek szinte mindegyike csak alkalmi munkakapcsolatnak tűnik, ahol egy-egy kötet kiadására álltak össze. A nürnbergi Georg Stuchs volt Rynmann első alkalmi partnere: kétszer, 1498-ban és 1505-ben is közösen adták ki a salzburgi misszálét.⁶⁵

⁶³ Wolfgang Präunlein egyetlen, német nyelvű kötetet adott ki, 1529-ben (VD16 ZV 9054). Kolofonja alapján „gedruckt zu Leypzick Melchior Lotther, durch Vorlegung des erszamen Wolffnen Breunle von Augspurgk”.

⁶⁴ Ráadásul az első és az utolsó év is csonka, kb. hat hónapot tesznek ki.

⁶⁵ ISTC im00719000; VD16 M 5620.

1504-ben a szintén nürnbergi Hieronymus Höltzellel Jodocus Badius levélírási kézikönyvét jelentették meg.⁶⁶ 1507-ben, Augsburgban, Erhard Oeglinnél nyomtatta Petrus Tritonius *Melopoiae* című munkáját (humanista zenei mű több kottával).⁶⁷ Szintén 1507-ben Rynmann két könyvet is kiadott Petrus Liechtenstein velencei nyomdájában, mindkettő liturgikus mű: egy salzburgi misszálé⁶⁸ és egy würzburgi breviárium.⁶⁹ 1509-ben Baselben Jakob Wolffnál nyomtatta ki a würzburgi breviáriumot⁷⁰ és misszálét,⁷¹ és végül 1513-ban Johann Knoblochhal közösen finanszírozták a Reinhard Beck strassburgi nyomdájában készült gyóntatási segédkönyvet, az ún. *Summa angelicát*.⁷²

Gran mellett egyedül az ekkor már szintén Augsburgban dolgozó Johann Otmarral, az ő halála után (1515) fiával, Silvan Otmarral, valamint a baseli Adam Petrivel dolgozott együtt hosszabb ideig: az elsővel 1502–1515 (14 év), a másodikkal 1516–1518 (3 év), a harmadikkal pedig 1518–1522 (5 év) között. A közös munka eredménye Johann Otmarnál 24, utóbbi kettőnél pedig 4–4 kiadott kötet, amelyek két korai nyomtatvány (1502 és 1504) kivételével⁷³ mind német nyelvűek. Ez a kiadások 93,75%-át jelenti. Ez a tény különösen akkor válik érdekessé, ha figyelembe vesszük, hogy Grannál egyetlen német munkát nyomtatott, a legutolsó közös kiadványukat 1522-ben, Szent Jakab napján (július 25.), ez Hieronymus de Villa Vitis prédikációinak fordítását tartalmazta.⁷⁴ Rynmann más nyomdászokkal egyáltalán nem dolgozott együtt német nyelvű köteteken. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy Rynmann Otmarékat, illetve Petrit arra használta, hogy a kiadni kívánt német nyelvű műveit kinyomtassa. Az előbb említett 1522-es, hagenai nyomtatvány vagy azért jelenhetett meg, mert ekkor már megszűnt Rynmann kapcsolata Petrivel, vagy azért, mert a visszavonulást fontolgatva még gyorsan meg akart jelentetni egy prédikációgyűjteményt és a hosszú közös munka miatt Gran felkeresése volt a legegyszerűbb. Röviden összefoglalva: Rynmann hosszú karrierje alatt alapvetően végig Gran nyomdájában nyomtatta szinte minden latin nyelvű kiadványát (200-at a 209-ből), a sokkal kevesebb német nyelvűt pedig elsősorban Otmaréknál és Petrinél (32-t a 33-ból). Alkalmi jelleggel finanszírozott más nyomtatványokat is (ld. fent), főleg liturgikus művek esetében, amelyek Gran keze alól egyáltalán nem kerültek ki: kilenc alkalmi munkában kiadott kötetének kétharmada liturgikus használatú.

⁶⁶ VD16 B 122.

⁶⁷ VD16 M 4465.

⁶⁸ VD16 ZV 28317.

⁶⁹ VD16 ZV 25544.

⁷⁰ VD16 B 8207.

⁷¹ VD16 M 5640.

⁷² VD16 A 2824.

⁷³ VD16 R 4014; VD16 A 1215. Egyik esetében sincsen feltüntetve a nyomdász neve, csak a kiadóé, így valójában ezek attribúciója is kérdéses.

⁷⁴ VD16 H 3477.

Egyértelműen kirajzolódik, hogy Gran valóban nem egy volt a nyomdászok közül, hanem szinte Rynmann kezének meghosszabbítása, aki lehetővé tette, hogy úgy dolgozzon, mintha rendelkezett volna saját nyomdával. Ennek megfelelően, amennyiben Rynmann kiadói profilját szeretnénk meghatározni, akkor a Grannel közösen kiadott munkákat érdemes alaposabban megvizsgálni. A 201 közös kötet között egyértelműen túlsúlyban vannak a homiletikai munkák. Az összes nyomtatvány több mint 60%-a, 130 kötet sorolható ebbe a kategóriába.⁷⁵ Szintén a lelkigondozói munkát segítették a különböző legenda- és exemplumgyűjtemények, a(z) egyház)történeti munkák (10 db, pl. *Legenda aurea*,⁷⁶ *Gesta Romanorum*⁷⁷, *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*⁷⁸ stb.), valamint a gyóntatói segédkönyvek (summák) is (2 db, mindkettő Angelus de Clavasio *Summa angelicája*).⁷⁹ Segédkönyvként funkcionálhattak más teológiai írások is (összesen 10 db), például Guilelmus Durantis liturgiama­gyarázata⁸⁰ vagy Humbertus de Romanis és Hugo de Sancto Victore ágostonos regulakommentárjai.⁸¹ Rynmann és Gran közös munkájaként jelent meg öt *Sententiae*-magyarázat is, ezek közül négy a Pelbárt által elkezdett, de Osvát által befejezett *Rosarium* négy kötete.⁸² Szintén segíthették a papok munkáját, de szélesebb körben is felhasználhatóak voltak a különböző szótárak (14 db): Rynmann a *Gemma gemmarum*ot és Hermannus Torrentinus *Elucidarius*át hatszor,⁸³ a *Vocabularius utriusque jurist* pedig kétszer jelentette meg.⁸⁴ Elenyésző a jogi (3 db)⁸⁵ és a filozófiai (4 db)⁸⁶ munkák száma. Mindezek mellett háromszor közösen kiadták Francesco Filelfo és Seneca leveleit,⁸⁷ valamint egyszer-egyszer egy pestistraktátust⁸⁸ és Bartholomaeus Coloniensis mitológiai dialógusát is.⁸⁹

⁷⁵ A legkézenfekvőbb példa a tanulmány szempontjából természetesen Pelbárt és Osvát prédikációs kötetei.

⁷⁶ VD16 J 144; VD16 J 145.

⁷⁷ VD16 G 1900; VD16 G 1901.

⁷⁸ VD16 E 4270; VD16 E 4272.

⁷⁹ VD16 A 2822; VD16 A 2823.

⁸⁰ VD16 D 3005 és VD16 D 3006.

⁸¹ VD16 H 5889.

⁸² A *Rosarium* négy kötete: VD16 P 1158, VD16 P 1159, VD16 P 1160 és VD16 P 1161. Az utolsó *Sententiae*-magyarázat: VD16 J 549.

⁸³ *Gemma gemmarum*: VD16 G 1088; VD16 G 1093; VD16 G 1097; VD16 G 1100; VD16 G 1103 és VD16 G 1104. *Elucidarius*: VD16 T 1595; VD16 T 1596; VD16 T 1597; VD16 T 1599; VD16 T 1601 és VD16 T 1606.

⁸⁴ VD16 V 2016; VD16 V 2017.

⁸⁵ Pl. Conradus Summenhart *Opus septipartitum de contractibus* című műve: ISTC is00863000 és VD16 S 10196.

⁸⁶ Pl. Porphüriosz és Arisztotelész egy kötetben: VD16 P 4287.

⁸⁷ VD16 F 1041; VD16 F 1050 és VD16 F 1059.

⁸⁸ ISTC ip00364500 (bizonytalan attribúció).

⁸⁹ VD16 B 545.

A fenti felsorolásból csak egyetlen műfaj maradt ki, a grammatikai, retorikai munkák, amelyek a homiletika után a második legfontosabb csoportot képezik Rynmann kiadási között (18 db). Ezek – a korábban említett szótárakkal és *Sententiae*-magyarázatokkal együtt – elsősorban az oktatáshoz kapcsolódnak. Oktatási anyagként való felhasználásuk miatt ezen műveket újra és újra ki kellett adni, ezáltal hosszú távra biztos bevételt jelentettek a nyomdász és a kiadó számára is. A csoport nagy részét mindössze két mű teszi ki: a páros Johann Altenstaig *Vocabularius vocum*-át négyszer adta ki 1511 és 1522 között,⁹⁰ Jakob Henrichmann *Grammaticae institutiones* című grammatikai kézikönyvét pedig hatszor 1512 és 1520 között.⁹¹ Előbbi az utóbbi kommentárja, annak a szavait és kifejezéseit magyarázza. Ezek mellett szintén nyomdába került öt másik Altenstaig-mű is (1512–1519),⁹² valamint 1517-ben Johannes Brassicanus grammatikai kézikönyve.⁹³ Mindegyik eddig felsorolt mű szerzője a 15. század végén és a 16. század elején oktatott vagy tanult a tübingeni egyetemen, és egymást is ismerték – a 18 grammatikai munkából tehát 16 kötődik valamilyen szinten az intézményhez. Ugyan egyiket sem Rynmann adta ki először, de a szoros tübingeni kapcsolat a nyomtatványok nagy száma miatt ennek ellenére is egyértelmű. A kiadó életét részletesen feldolgozó Künast–Schürmann szerzőpáros ugyan említi, hogy voltak Tübingenben kapcsolatai (Friedrich Meynberger volt az állandó kontaktja), de nem hangsúlyozzák azt, és nem is fejtik ki bővebben.⁹⁴ Az egyetemvárossal és az egyetemmel való folyamatos kapcsolathoz rendelkezünk egy kézzelfogható bizonyítékkal is. Johann Altenstaig *Vocabularius*-ának 1516-os, javított kiadása⁹⁵ a következő címmel jelent meg (kiemelés tőlem):

Vocabularius Joannis Altenstaig Mindelhaimensis. Vocum que in opere grammatico plurimorum continentur, brevis et vera interpretatio. Opus emendatum et denuo revisum ab ipso operis auctore, cum additione quorundam que alii non habent. Et modo expetitione Joannis Rinman additum est vulgare vel teutonicum. Et quaedam alia cum epistola ad eundem et lectorem, et cum indice sive inventario vocabulorum.

A kiemelt rész alapján egyértelmű, hogy kifejezetten Rynmann kérésére kerültek bele a kiadásba a német nyelvű betoldások. A szerző ezenfelül egy levelet is címez Rynman-nak (ff. [2r–3r], címe: „Joannes Altenstaig Joanni Rynman archi-

⁹⁰ VD16 A 1986; VD16 A 1989; VD16 A 1991; VD16 A 1993.

⁹¹ VD16 H 2000; VD16 H 2016; VD16 H 2028; VD16 H 2030; VD16 H 2032; VD16 H 2037.

⁹² VD16 A 1983; VD16 A 1980; VD16 A 1992; VD16 A 1979; VD16 A 1981.

⁹³ VD16 B 7130.

⁹⁴ KÜNAST und SCHÜRMAN 1997, i. m. 25.

⁹⁵ VD16 A 1991. Egy példány online elérése: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10989075>.

bibliopole S. D. P.”), amelyben többek között a kiadás kiemelkedő minőségét, színvonalát is dicséri. Erre a példára a későbbiekben még visszatérek.

A fenti ismertetés a következőképpen foglalható össze röviden. Johann Rynmann, Öhringenben született, augsburgi kiadó nem rendelkezett saját nyomdával, már a kezdetektől csak kiadói tevékenységet végzett. Összesen 26 éven keresztül volt aktív, ezalatt 242 kötet kiadását finanszírozta. Ezeket két nagy csoportra lehet osztani nyelv szerint: a latin kötetek nagy részét (200-at a 209-ből) Heinrich Gran nyomtatta, a német kötetek pedig elsődlegesen Johann Otmar, majd Silvan Otmar és végül Adam Petri nyomdáiból jöttek ki (32 a 33-ból). Kilenc könyv alkalmi együttműködés eredménye, ezek között a liturgikus művek dominálnak. Az összes kiadott munka műfaji megoszlását tekintve egyértelmű túlsúlyban van a homil-etika, szintén számottevő az egyéb lelkigondozói, valamint az oktatásban felhasználható, elsősorban grammatikai segédkönyvek száma. A többi műfaj sokkal kisebb mértékben képviselteti magát. Egész karrierje során együtt dolgozott Grannel, visszavonulása előtt kiadott utolsó kötete (1522) is a jól ismert hagenai nyomda terméke.

Következtetés: a Rynmann–Gran páros és a két magyar ferences szerzetes

Ezen meglehetősen hosszúra sikeredett áttekintés után térjünk rá a minket szűkebben érdeklő témára: milyen következtetéseket vonhatunk le az elmondottak alapján Temesvári Pelbártra és Laskai Osvátra vonatkozóan? Vajon miért éppen Johann Rynmann és Heinrich Gran jelentették meg a magyar szerzők műveinek első kiadásait, miért ők játszottak ekkora szerepet azok elterjesztésében? A válasz az életművek alapján meggyőződésem szerint igen egyszerű: a művek illeszkedtek abba a kiadói profilba, amely Rynmann Gran műhelyében nyomtatott kötetei alapján kirajzolódik.

A *Biga salutis*, a *Stellarium*, a *Pomerium* és a *Gemma fidei* fontos különbségeik ellenére mind vaskos latin nyelvű modellsermo-gyűjtemények,⁹⁶ az ilyen gyűjtemények pedig kifejezetten Rynmann és Gran specialitásai voltak. A két magyar szerző mellett ilyenek többek között Paulus Wann (11 kiadás),⁹⁷ Bernardinus

⁹⁶ Bár a *Gemma fidei* részben túllép a műfaj adta határokon, és a traktátusirolalom felé közelít. Ld. MADAS Edit, *A prédikáció magvetésével a magyar nemzet védelmében (Laskai Osvát Gemma fidei című prédikációskötetének előszava) = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. Oláh Szabolcs, Bitskey István, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004 (Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium, 31), 50–58.

⁹⁷ ISTC iw00006000; ISTC iw00007000; VD16 W 1177; VD16 W 1187; VD16 W 1179; VD16 W 1180; VD16 W 1188; VD16 W 1185; VD16 W 1181; VD16 W 1186; VD16 W 1189.

de Busti (9 kiadás),⁹⁸ Michael Lochmaier (5 kiadás),⁹⁹ Gabriel Biel (4 kiadás),¹⁰⁰ Johannes Herolt (3 kiadás)¹⁰¹ vagy Gabriel Barletta (3 kiadás)¹⁰² prédikációi is. A listát természetesen sokáig lehetne még folytatni, hiszen – mint említettem – rendkívül magas a homiletika aránya (130 a 201-ből; 64,7%). A homiletikai irodalom körébe tartozik Pelbárt *Expositiója* is, amely zoltármagyarázatokat tartalmaz. Ilyen jellegű homíliai köteteket, amelyek a Biblia egyes részeit kommentálják, többször is kiadtak – elég itt csak Albertus Magnus (4 kiadás)¹⁰³ vagy Silvestro Mazzolini (3 kiadás)¹⁰⁴ postilláit megemlítenem. Az utolsó, eddig nem említett magyar vonatkozású mű a Pelbárt által elkezdett, de Osvát által befejezett *Rosarium*, ez Petrus Lombardus *Sententiarum libri IV* című teológiai alapművének kommentárja. Rynmann nem adott ki sok *Sententiae*-kommentárt: a *Rosarium* négy kötetén kívül egyedül Nicolaus de Orbellis munkáját 1503-ban.¹⁰⁵ Ennek ellenére a *Rosarium* tökéletesen illeszkedik az oktatói munkához szükséges könyvek népszerű profiljába. Jól bizonyítja ezt az, hogy az obszerváns krónika szerint Pelbárt maga is magyarázta oktatói munkája során Petrus Lombardus kézikönyvét 1483-ban a budai kolostorban.¹⁰⁶

Fontos emellett a *Rosarium* keletkezéstörténete is: ez egy kései mű, amelyet Pelbárt nem is tudott befejezni 1504-ben bekövetkezett halála miatt. Borsa Gedeon 1500-ra teszi az első kötet megírásának idejét,¹⁰⁷ ekkor már megjelent nyomtatásban a *Stellarium*, a *Pomerium* mindhárom kötete, valamint Osváttól a *Biga salutis* első két kötete (*de sanctis* és *de tempore*) is. Ezen említett korábbi munkák után magától értetődő volt a *Rosariumot* is kiadni, annak ellenére, hogy nem tartozott Rynmann szorosán vett kiadói profiljába. Ezen a ponton szeretnék ismét Bartók Zsófia kutatásaihoz kapcsolódni. Én is úgy tartom, hogy a magyar ferencesek folyamatos kapcsolatban voltak Rynmannal, és mindig elküldték (értsd: valamilyen módon eljuttatták) neki az újonnan elkészült írásait.¹⁰⁸ Johann Altenstaig fent bemutatott példája jól illusztrálja, hogy volt olyan, korábban már publikált szerző, akivel Rynmann a későbbiekben is tartotta a kapcsolatot. Üzleti szempontból mind Gran korai (1497 előtti) nyomtatványai, mind Rynmann és Gran közös kiadványai közé tökéletesen illeszkednek a magyar szerzők művei. Valószínűleg Rynmann pont azért is választotta Grant állandó nyomdászának, mivel volt tapasztalata

⁹⁸ ISTC ib01337000; VD16 B 1917; VD16 B 1913; VD16 B 1914; VD16 B 1918; VD16 B 1915; VD16 B 1919; VD16 B 1920; VD16 B 1916.

⁹⁹ ISTC il00271000; ISTC il00272000; VD16 L 2234; VD16 L 2235; VD16 L 2236.

¹⁰⁰ VD16 B 5398; VD16 ZV 2019; VD16 B 5399; VD16 B 5401.

¹⁰¹ VD16 H 2573; VD16 H 2576; VD16 H 2568.

¹⁰² VD16 G 8; VD16 G 9; VD16 G 10.

¹⁰³ VD16 A 1349; VD16 A 1351; VD16 A 1361; VD16 A 1362.

¹⁰⁴ VD16 M 1749; VD16 M 1750; VD16 M 1751.

¹⁰⁵ VD16 J 549.

¹⁰⁶ *Analecta monumentorum Hungariae historicorum literariorum maximum inedita*, ed. Franciscus Toldy, comm. Geisa Érszegi, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1986, 250.

¹⁰⁷ BORSA 2005, i. m. 8.

¹⁰⁸ BARTÓK 2021, i. m. 119–120.

lelkigondozói kézikönyvek kiadásában. Mikor a kapcsolat már létrejött Augsburg és Buda között, onnantól a folyamatos kapcsolattartás a valószínű, sőt talán az egyetlen opció. Ellenkező esetben egyszerűen túl sok véletlent kéne feltételeznünk, hiszen a ferencesek szinte teljes életműve megjelent nyomtatásban.

Alexandra Baneu Hans Niedermeierre hivatkozva említi, hogy Heinrich Gran nyomdája kifejezetten obszerváns ferences szerzők műveire specializálódott.¹⁰⁹ Ezt az állítást két szempontból is cáfolnom kell. Egyrészt a kiadott szerzők és művek kiválasztásában minden bizonnyal Johannes Rynmann döntését kell látnunk, és nem Granét, hiszen kiadóként, valamint egy kiterjedt kapcsolati háló tulajdonosaként ez alapvetően az ő feladata volt. Mivel ő állta a költségeket, ő foglalkoztatta a nyomdászokat, és ő vállalta a kockázatot, ennek megfelelően elsősorban ő döntötte el, hogy milyen projektekbe vág bele. Másrészt a számok egyáltalán nem mutatnak semmiféle ferences túlsúlyt. A 201 közös kötet 61 különböző szerzőt takar, amennyiben ebbe beleszámoljuk a szerkesztőket, valamint az ismeretlen szerzőjú műveket is. Ezek közül csupán kilenc szerző vagy anonim mű kapcsolódik a ferences rendhez, ráadásul Johannes de Verdena a rend konventuális ágához tartozott. Vagyis: csupán az összes szerző 13,11%-a obszerváns ferences szerzetes (8 a 61-ből). Egyáltalán nem látszik tehát, hogy kiemelkedő lenne az arányuk, domonkos szerzőből például többel, 12-vel találkozunk (19,67%).

Úgy gondolom, hogy Rynmann esetében a kötetekkel kapcsolatban a felhasználhatóság volt az elsődleges szempont, nem a rendi hovatartozás. A felhasználás módjára utal a könyvek mérete is: a páros nem adott ki közösen nyolcadrét alakban könyveket, helyette a nagy ívrét és a negyedrért szinte teljesen pontosan oszlik meg (100 és 101 kötet). Rynmann ugyan támogatót egy nyolcadrét alakú nyomtatványt, de az nem Gran műhelyéből jött ki – ez a fentebb említett, 1507-es würzburgi breviárium.¹¹⁰ Gran nyomtatott ilyen formátumban hat kötetet, de főleg élete végén.¹¹¹ A magyar szerzetesek írásai is ívrét és negyedrért méretben jelentek meg, ez egyenesen következett is a felhasználásuk mikéntjéből.

Jól látszódik, hogy Rynmann az üzleti haszon mellett is kiemelt szerepet szánt Pelbártnak és Osvátnak a többi kiadott szerző és mű között. Egyértelműen erre utalnak a statisztikai adatok. Rynmann és Gran közös munkájának első két évében csak négy szerző műveit nyomtatták ki: Pelbárt, Osvát, valamint a két, már korábban is említett passauai prédikátor, Paulus Wann és Michael Lochmaier beszédeit.¹¹² Ők dominálják az első éveket: a kiadópáros egészen 1502-ig összesen hét, nem hozzájuk kapcsolódó kötetet adott ki, az egyik ráadásul nem is biztos, hogy

¹⁰⁹ NIEDERMEIER, Hans, *Johannes Rynmann (1460–1522), ein Verleger theologischer Literatur = Archiv für Geschichte des Buchwesens*, 9(1969), 421–432. Idézi: BANEU, Alexandra, *The Rosarium of Pelbartus of Themeswar, Notes on Its Sources = New Europe College Ștefan Odobleja Program Yearbook*, 2017–2018(2018), 53–87, 61.

¹¹⁰ VD16 ZV 25544.

¹¹¹ ISTC is00042000; VD16 ZV 14934; VD16 V 263; VD16 P 2805; VD16 A 605; VD16 ZV 3157.

¹¹² 1497: ISTC il00271000; ISTC io00117600; ISTC iw00006000. 1498: ISTC il00268000; ISTC io00117400; ISTC ip00254000; ISTC ip00258000.

az ő termékük.¹¹³ Számokban kifejezve: az 1497 és 1502 között kiadott kötetek 85%-a (34 a 40-ből) magyar vagy passzai vonatkozású. Rynmann jól láthatóan ezen négy szerző munkáival indította be az üzletét.

Szintén beszédes, hogy a páros Pelbárt műveit nyomtatta ki legtöbbször, Osvát műveit pedig második legtöbbször: előbbi 53-szor, utóbbi 15-ször adták ki.¹¹⁴ Kifejezetten Pelbárt túlsúlya nyomasztó, aki egyedül felel a 26 év alatt kiadott kötetek több mint negyedéért, egészen pontosan 26,37%-áért (53 a 201-ből). Ez a szám Osváttal kiegészítve egyharmad fölé, 33,83%-ra emelkedik (68 a 201-ből). Mindezek alapján Pelbárt művei, főleg a rengeteg kiadást megélt *Pomerium* és *Stellarium* hatalmas sikernek tűnnek. A más városokban (pl. Lyon, Strassburg stb.) való nyomtatás ellenére is láthatóan volt akkora igény a művekre, hogy ennyiszer megérje kiadni azokat.¹¹⁵ 1511-ig Rynmann csak két évben nem adta ki Pelbártot, 1506-ban és 1510-ben, de utóbbiban Osvát megjelent. Csupán 1511 után ritkulnak a kiadások: nem nyomtatták ki Hagenauban egyik magyart sem 1512-ben, 1514-ben, 1517-ben, 1518-ban, 1519-ben és 1522-ben (vagyis az utolsó tizenegy évből hatban). Érdekes, hogy éppen Laskai Osvát halála (1511. június 10.) után figyelhető meg egy erőteljes visszaesés.¹¹⁶ Ez természetesen lehet véletlen egybeesés is: egyszerűen ekkorra telítődhetett a piac, amihez hozzájárult, hogy más városokban ezen években is megjelentek az említett művek. Minden várost figyelembe véve 1497 és 1522 között csak két évben, 1512-ben és 1522-ben nem nyomtatták ki egyik magyar ferences írását sem.

Más, közvetlenebb adatok szintén azt mutatják, hogy Rynmann fontosnak tartotta a magyar szerzetesek műveit, és a piaci megfontolások mellett szerepet játszhatott az is, hogy minden bizonnyal saját maga is meg volt győződve azok jelentőségéről. Tudjuk, hogy Rynmann közeli kapcsolatot ápolt a karmelita renddel, erre utal többek között az, hogy felesége halálakor, 1514-ben Jörg (Jerg) Ratgeb német festő egy festményét ajándékozta a frankfurti karmelitáknak.¹¹⁷ Tulajdonosi bejegyzései alapján tudjuk azt is, hogy az augsburgi karmelitákat könyvadományokkal látta el.¹¹⁸ Először 1491-ben ajándékozta nekik Antoninus Florentinus Baselben nyomtatott háromkötetes *Chroniconját*.¹¹⁹ Ezt további kötetek követték, többek között 1498-ban Osvát *Biga salutis de sanctis*ának 1497-es

¹¹³ 1499: ISTD is00869000. 1500: ip00364500 (bizonytalan attribúció); ISTD ib01337000; ISTD is00863000; ISTD ic00800000. 1501: VD16 A 3462. 1502: B 4979.

¹¹⁴ Paulus Wann a képzeletbeli rangsor negyedik helyét foglalja el (11 kiadás), megelőzi Bernardinus de Busti (12 kiadás). Michael Lochmaier kevésbé volt sikeres (5 kiadás).

¹¹⁵ Az egyéb kiadásokra ld. BORSA 2005, i. m. 1–10.

¹¹⁶ Vö. MARIANI, Giacomo, *Roberto Caracciolo da Lecce (1425–1495), Life, Works, and Fame of a Renaissance Preacher*, Leiden–Boston, Brill, 2022 (The Medieval Franciscans, 19), 295–297.

¹¹⁷ KAISER, Ute-Nortrud, *Jerg Ratgeb, Spurensicherung*, Frankfurt am Main, C. A. Starke Verlag, 1985 (Kleine Schriften des Historischen Museums Frankfurt am Main, 23), 161–163.

¹¹⁸ KYRISS, Ernst, *Schenkungs-exemplare bekannter Drucker des fünfzehnten Jahrhunderts = Gutenberg-Jahrbuch*, 28(1953), 36–38, 37–38.

¹¹⁹ HUBAY, Ilona, *Incunabula der Staats- und Stadtbibliothek Augsburg*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1974 (Inkunabelkataloge bayerischer Bibliotheken), 30, no. 135. ISTD ia00780000.

kiadása;¹²⁰ 1499-ben egyrészt Lochmaier *Sermones de sanctis*ának 1497-es,¹²¹ másrészt Pelbárt *Pomerium quadragesimaléjának* 1499-es kiadása;¹²² 1500-ban pedig Pelbárt *Pomerium de tempore* gyűjteményének 1498-as kiadása.¹²³ A *Gemma fidei* egyetlen kiadása 1507-ben jelent meg, ugyanebben az évben ajándékozott példánya ma a szegedi Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár birtokában van.¹²⁴ Ezek az ajándékok egyértelmű üzenetet hordoznak. Rynmann minden bizonnyal nem adta volna éppen ezeket a köteteket (köztük a magyar ferencesek írásait) a kolostornak, ha nem lett volna meggyőződve róla, hogy azok a karmelita szerzetesek számára hasznosak lesznek a mindennapokban.

A magyar ferencesek műveinek nyomdába jutása (egy hipotézis)

Az eddig elmondottaknak megfelelően a magyar szerzetesek írásainak megjelenítése teljesen logikus lépés volt Rynmanntól, hiszen a művek tökéletesen illeszkedtek kiadói profiljába, alapvetően az azokhoz hasonló könyvek kiadásával alapozta meg sikerét. Az újabb és újabb kiadások azt jelzik, hogy a művek népszerűek voltak, az előállított példányok elfogytak, így szükségessé vált az újrapróba. Az azonban továbbra sincsen megnyugtató módon tisztázva, hogy Pelbárt és Osvát művei milyen úton jutottak el Rynmannhoz.

Előre kell bocsátanom, hogy biztos választ én sem fogok tudni adni a kérdésre, mivel nem kerültek elő olyan új, eddig ismeretlen dokumentumok, amelyek ezt lehetővé tennék. Alapvetően azonban Tarnaival értek egyet: én is Laskai Osvátban látom azt a személyt, aki előmozdíthatta a művek kinyomtatását,¹²⁵ és ezt a továbbiakban ferences rendtörténeti adatokkal támasztom alá. A ferences rendi szerzetesek és a könyvek kapcsolatát már a rend megalakulásától kezdve szigorú előírások szabályozták. Nem célom a téma teljes körű bemutatása, mivel azt már mások kimerítően feldolgozták,¹²⁶ csak a fontosabb történesekre, mozzanatokra utalok.

¹²⁰ HUBAY 1974, i. m. 354, no. 1541. ISTC io00117600.

¹²¹ HUBAY 1974, i. m. 305, no. 1323. ISTC il00271000.

¹²² HUBAY 1974, i. m. 362, no. 1577. ISTC ip00255500.

¹²³ HUBAY 1974, i. m. 362, no. 1579. ISTC ip00254000.

¹²⁴ Jelzete: Inc. 55. Vö. ROZSONDAI Marianne, *Johann Rynmann (1460–1523), a könyvkereskedő és kiadó, és vele kapcsolatos augsburgi könyvkötések = Fata libelli, A nyolcvanéves Borsa Gedeon közszüntésére írták barátai és tanítványai*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2003, 181–190, 185–186, 190.

¹²⁵ Vö. TARNAI 1984, i. m. 98–103.

¹²⁶ A legfontosabb szakirodalom, amelyre a fejezet elkészítése során támaszkodtam: HOLZAPFEL, Heribert, *History of the Franciscan Order*, transl. Antoine Tibesar, Gervase Brinkmann, intr. Noel Muscat, [Teutopolis], [St. Joseph Seminary], 2010, 8–105, https://archivum.ferencesek.hu/letoltes/irodalom/Holzapfel_History.pdf; MOORMAN, John, *A History of the Franciscan Order, From Its Origins to the Year 1517*, Oxford, Clarendon Press, 1998; ROEST, Bert, *A History of Franciscan Education (c. 1210–1517)*, Leiden–Boston–Köln, Brill, 2000 (Education and Society in the Middle Ages and Renaissance, 11), 197–234; ZVARA Edina, *Ferencesek Szakolcán a korai újkorban*, Bp., METEM,

A tulajdonjog és a ferences rend

A ferences rendben a könyvhasználat már a kezdetektől fogva elválaszthatatlan módon összenőtt a tulajdonjog kérdésével. Assisi Szent Ferenc már a *Regula non bullatában* (1221) és később a III. Honoriusz pápa által 1223-ban megerősített *Regula bullatában* is kijelenti, hogy a kisebb testvérek nem birtokolhatnak semmit:

„A testvérek regulája és élete röviden ez: éljenek engedelmisségben, tisztaságban és tulajdon nélkül, és kövessék a mi Urunk Jézus Krisztus tanítását és nyomdokait [...].”¹²⁷

„A kisebb testvérek regulája és élete ez: kövessék a mi Urunk Jézus Krisztus szent evangéliumát, élvén engedelmisségben, tulajdon nélkül és tisztaságban.”¹²⁸

Egy Máté evangéliumából vett részlet (Mt 19,21)¹²⁹ illusztrálja ezt a teljes, ún. apostoli szegénységet, amelybe természetesen a könyvek is beletartoznak, kivéve a zsolozsmához szükséges szerkönyveket, breviáriumokat. Szent Ferenc könyvhasználatához fűződő személyes hozzáállását jól mutatja Thomas de Celano 13. szadzadban írt második Ferenc-legendájának egy részlete. Az életrajz szerint, mikor egy miniszter engedélyt kért díszes és értékes könyvgyűjteményének megtartására, a rendalapító ezt válaszolta neki:

2012 (METEM-könyvek, 79), 37–57; KERTÉSZ Balázs, *A magyarországi obszerváns ferencesek eredetiben fennmaradt iratai 1448–1526 = The Original Surviving Documents of the Hungarian Observant Franciscans 1448–1526*, Bp., Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2015 (Magyar Ferences Források, 7), 7–24; VARGA Kapisztrán, *Szent Ferenc regulájának értelmezése az első száz évben = A ferences regula, Korai és mai értelmezések*, szerk. Varga Kapisztrán, Várnai Jakab, Bp., L'Harmattan, Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola, 2011 (Vita Consecrata, 5), 27–70. Az egyes gondolatoknál nem utalok külön ezek közül egyik munkára se, csak az ezeken felül felhasznált írásokat hivatkozom.

¹²⁷ ASSISI SZENT Ferenc *Művei (Opuscula S. Francisci)*, ford. Balanyi György, utószó Várnai Jakab, Újvidék, Szeged, Csíksomlyó, Agapé, 1993 (Ferences Források, 1), 23. A latin eredetiben (1Reg 1,1): „Regula et vita istorum fratrum haec est, scilicet vivere in obedientia, in castitate et sine proprio, et Domini nostri Jesu Christi doctrinam et vestigia sequi [...].”

¹²⁸ *Uo.*, 47. A latin eredetiben (2Reg 1,1): „Regula et vita minorum fratrum haec est, scilicet Domini nostri Jesu Christi sanctum evangelium observare vivendo in obedientia, sine proprio et in castitate.”

¹²⁹ „Ha tökéletes akarsz lenni – felelte Jézus –, add el, amid van, az árát oszd szét a szegények között, így kincsed lesz a mennyben. Aztán gyere és kövess engem!”

„Könyveidért nem akarom elveszíteni az Evangélium könyvét, amelynek megtartására ígéretet tettem. Tőlem tehetsz, amit akarsz, de én a magam részéről nem járulhatok hozzá a törvetéshez.”¹³⁰

Ferenc közvetlenül a halála előtt, 1226-ban készített végrendeletében mindezek mellett azt is megszabta a ferences testvéreknek, hogy a regulához semmit nem szabad hozzátenni:

„És a szent engedelmesség nevében szigorúan megtiltom összes testvéremnek, klerikusoknak és laikusoknak egyaránt, hogy akár a regulához, akár ezekhez a szavakhoz magyarázatokat fűzzenek és mondják: Ezt így kell érteni. Hanem amint az Úr megadta nekem, hogy egyszerűen és világosan elmondjam és papírra vessem a regulát és ezeket a szavakat, úgy nektek is egyszerűen és magyarázat nélkül kell értelmeznetek és szent közreműködéssel mindvégig megtartanotok azokat.”¹³¹

Ez a gyakorlatban azt jelentette volna, hogy a regulát szó szerint úgy kell értelmezni, ahogy az le van írva. Ahogy azonban a rend – egy elsősorban laikusokból álló szűk közösségből – rövid idő alatt intézményesített és népszerű szerzetesrenddé vált, úgy a rendalapító eredeti eszménye egyre nehezebben volt megvalósítható. Emiatt Ferenc halálát követően nagyon hamar megindult a renden belül egy, a regula értelmezéséről szóló vita. Ebben a vitában a rend nagy része amellett foglalt állást, hogy a regulát a megváltozott viszonyokhoz kell alkalmazni, szemben a kompromisszumok nélküli elfogadással.

A megoldási javaslatokra nem kellett sokat várni. Mindössze négy évvel Szent Ferenc halála után, 1230. szeptember 28-án adta ki IX. Gergely pápa a *Quo elongati* kezdetű bullát, amely egyértelműen kimondta, hogy a végrendelet nem kötelező érvényű a ferencesekre, mivel Ferencnek nem volt joga egyedül ilyen dokumentumot létrehozni.¹³² Ezzel elhárult az akadály a regula értelmezése előtt. A bulla

¹³⁰ CELANÓI Tamás, *Szent Ferenc első életrajza (Vita Prima); Szent Ferenc második életrajza (Vita Secunda); Szent Ferenc csodái (Tractatus de Miraculis)*, ford., előszó Balanyi György, jav. Hidász Ferenc, Várnai Jakab, Újvidék, Szeged, Csíksomlyó, Agapé, 1993 (Ferences Források, 2), 200.

¹³¹ ASSISI SZENT 1993, i. m. 60. A latin eredetiben (Végr 38–39): „Et omnibus fratribus meis clericis et laicis praecipio firmiter per obedientiam, ut non mittant glossas in regula neque in istis verbis dicendo: Ita volunt intelligi. Sed sicut dedit mihi Dominus simpliciter et pure dicere et scribere regulam et ista verba, ita simpliciter et sine glossa intelligatis et cum sancta operatione observetis usque in finem.”

¹³² SBARALEA, Joannes Hyacinthus, *Bullarium franciscanum Romanorum pontificum constitutiones, epistolae, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha sancto Francisco institutis concessa ab illorum exordio ad nostra usque tempora*, Romae, typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, 1759–1768, I, 68–70, no. 56; GRUNDMANN, Herbert, *Die Bulla « Quo elongati » Papst Gregors IX = Archivum Franciscanum Historicum*, 54(1961), 3–25. Magyar fordítása: IX. GERGELY pápa, *Quo elongati bulla = A ferences*

azt is rögzítette, hogy a ferencesek ugyan nem birtokolhatnak semmilyen ingatlan és ingó vagyont, de használhatják azokat: a szöveg ezen a helyen a könyveket is megemlíti.¹³³ Újdonság ezeken felül, hogy a testvérek a rendelkezés szerint megbízottakon (*nuntius*) keresztül intézhették a pénzügyeiket.

A második nagy regulaértelmezés IV. Ince pápához kapcsolódik. Az 1245. november 14-én kiadott *Ordinem vestrum* a megbízottak szerepkörében még tovább megy, mint a *Quo elongati*, és emellett azt is kimondja, hogy az egyház a ferencesek által használt ingóságok és ingatlanok valódi tulajdonosa.¹³⁴ Ugyan a ferencesek az 1251-es genovai generális káptalanon elutasították ezeket a lazításokat,¹³⁵ a renden belüli regulaértelmezési vita egyértelműen kirajzolódik. IV. Ince a *Quanto studiosius* kezdetű bullában (1247. augusztus 19.) megismétli, hogy az egyház az összes ferences ingatlan és ingóság birtokosa, valamint minden provinciába apostoli szindikátusokat jelöl ki, akik a szerzetesek helyett végzik az összes pénzzel kapcsolatos tevékenységet.¹³⁶

A szabályok egységesítése Bonaventura nevéhez kötődik, aki 1257 és 1274 között volt a rend generális minisztere (rendfőnöke). 1260-ban a franciaországi Narbonne-ba hívta össze az általános rendi gyűlést, ahol a résztvevők 1) a korábbi törvénykezés szintéziseként megalkották az ún. narbonne-i konstitúciókat; 2) elismerték a korábban a rendnek adott pápai privilégiumokat; illetve 3) a szegénységi kérdésben elfogadták a pápai regulamagyarázatokot.¹³⁷ Bonaventura egy nagyobb és kisebb Szent Ferenc-legendát is készített (utóbbit liturgikus használatra), amelyeket az 1266-os párizsi káptalanon egyetlen hivatalos legendának nyilvánítottak, és elrendelték az összes korábbi szentéletrajz megsemmisítését.¹³⁸ Így sem sikerült azonban a regula eredeti értelmezését visszaállítani kívánó ágat, a spirituálisokat (*Fratricelli*) megnyernie a reformnak. Nem segített az 1279. augusztus 14-én

regula..., i. m. 99–109, 102–109. Vö. még SCHLAGETER, Johannes, *Az első pápai nyilatkozat a Regula bullata értelméről*, IX. Gergely pápa Quo elongati kezdetű bullája (1230. szept. 28.) = *A ferences regula...*, i. m. 111–126.

¹³³ „Dicimus itaque, quod nec in communi nec in speciali debent proprietatem habere, sed utensilium et librorum et eorum mobilium, que licet habere, ordo usum habeat et fratres, secundum quod generalis minister vel Provinciales disponendum duxerint [...]” (kiemelés tőlem). SBARALEA 1759–1768, i. m. I, 69.

¹³⁴ *Uo.*, I, 400–402, no. 114.

¹³⁵ ECCLESTON, Thomas de, *Tractatus Fr. Thomae vulgo dicti de Eccleston de adventu fratrum minorum in Angliam*, ed. A. G. Little, Paris, Librairie Fischbacher, 1909 (Collection d'études et de documents sur l'histoire religieuse et littéraire du moyen âge, 7), 42.

¹³⁶ SBARALEA 1759–1768, i. m. I, 487–488, no. 235.

¹³⁷ BIHL, Michael, *Statuta generalia ordinis edita in capitulis generalibus celebratis Narbonae an. 1260, Assisii an. 1279 atque Parisiis an. 1292 (editio critica et synoptica)* = *Archivum Franciscanum Historicum*, 34(1941), 13–94, 284–358; DELORME, Ferdinand Marie, »Diffinitiones« Capituli Generalis O.F.M. Narbonensis (1260) = *Archivum Franciscanum Historicum*, 3(1910), 491–504.

¹³⁸ LITTLE, A. G., *Definitiones Capitulorum Generalium Ordinis Fratrum Minorum 1260 ad 1282* = *Archivum Franciscanum Historicum*, 7(1914), 676–682, 678; ABATE, Giuseppe, *Le diffinitiones del Capitolo Generale di Parigi del 1266* = *Miscellanea Francescana*, 32(1932), 3–5.

III. Miklós által kiadott *Exiit qui seminat* kezdetű enciklika sem, amely elsődlegesen Bonaventura programjának pápai összefoglalása és megerősítése volt.¹³⁹

Az eddig említett dokumentumok mind kimondták, hogy a Szentszék a ferences rend minden értékének tulajdonjogát magára vállalja (kivéve természetesen abban az esetben, ha ezt az adományozó fenntartotta magának), egységesen engedélyezték viszont az említett értékek használatát. Ez a könyvekre is igaz volt, amelyeket – mivel a ferencesek mindennapi életének fontos részét képezte – gyakran említettek is. Összefoglalva és leegyszerűsítve: a 13. század közepére–végére tisztázódott, hogy a rend tagjai ugyan nem birtokolhattak könyveket, de a Szentszék segítségével gyakorlatilag korlátozás nélkül használhatták azokat. Mindezek alapján hamar kialakulhattak a kolostori könyvtárak, ahogyan az egyes szerzetesek „magánkönyvtárai” is (de a testvérek ezekben az esetekben is csak használatra kapták a könyveket).

Ugyan a spirituálisokat a 14. század elején elítélte XXII. János pápa (pl. 1317: *Sancta Romana Ecclesia*, 1318: *Gloriosam Ecclesiam*),¹⁴⁰ a viták ezt követően sem szűntek meg. Egyrészt a regula szigorúbb értelmezését preferáló, a pápai regulamagyarázatokat elvető, a *Testamentumot* jogilag érvényesnek tartó irányzat tovább élt a renden belül, főleg Itáliában. Másrészt a fegyelem 14. századi enyhülése, az apostoli szegénység visszaszorulása, valamint a birtoklás megjelenése különböző reformmozgalmakat indított el a renden belül (pl. Franciaországban vagy az Ibériai-félszigeten). Ezeket, a sokszor egyébként egymástól is eléggé eltérő törekvéseket nevezzük összefoglalóan (a latin *observare* 'figyelni, őrizni' kifejezésből) ferences obszervanciának vagy obszerváns mozgalmaknak. A folyamatokat a 14. századi rendi konstitúciók sem tudták megállítani, de említés szintjén érdemes kiemelni a két legfontosabbat: egyrészt XII. Benedek pápa 1336-os konstitúcióit (ld. *Redemptor noster* kezdetű bulla), amelyeket az 1337-es cahorsi káptalanon fogadtak el,¹⁴¹ másrészt az ún. *Constitutiones Farinerianae*-t 1354-ből.¹⁴²

A meginduló reformtörekvések eredményeként a reformkolostorok a 15. század elején először Franciaországban (1415) vívtak ki nagymértékű önállóságot maguknak: a rendfőnök (generális miniszter) alá tartozó, de tőle a mindennapi működésben független generális vikáriust és provinciális vikáriusokat nevezhettek ki. Előbbi az összes francia reformkolostort, utóbbi az egyes rendtartományokban lévőket irányította és felügyelte.¹⁴³ Bár az 1430-as assisi káptalanon elfogadott

¹³⁹ SBARALEA 1759–1768, i. m. III, 404–417, no. 127.

¹⁴⁰ EUBEL, Conradus, *Bullarium franciscanum sive Romanorum pontificum constitutiones, epistolae, diplomata tribus ordinibus minorum, clarissarum, poenitentium a seraphico patriarcha sancto Francisco institutis ab eorum originibus ad nostra usque tempora concessa*, Romae, typis Vaticanis, 1898–1904, V, 134, no. 297 és V, 137, no. 302.

¹⁴¹ BIHL, Michael, *Ordinationes a Benedicto XII pro Fratribus Minoribus promulgatae per bullam 28 Novembris 1336* = *Archivum Franciscanum Historicum*, 30(1937), 309–390.

¹⁴² BIHL, Michael, *Statuta generalia Ordinis edita in Capitulo generali an. 1354 Assisii celebrato, communiter Farineriana appellata* = *Archivum Franciscanum Historicum*, 35(1942), 35–112, 177–253.

¹⁴³ EUBEL 1898–1904, i. m. VII, 493–495, no. 1362.

konstitúciók (*Constitutiones Martinianae*, mert V. Márton pápa bízta meg vele Kapisztrán Jánost) egy, a rend egészére kiterjedő reformot helyeztek kilátásba, a két ág egyesítése végül nem sikerült.¹⁴⁴ 1438-ban Sienai Szent Bernardint nevezték ki az első ciszmontán generális vikáriusnak, 1443-ban a padovai káptalanon pedig már két generális vikáriust választottak: egyet a ciszmontán (Kapisztrán János), egyet az ultramontán obszervánsok (Jean Perioche de Maubert) számára.¹⁴⁵ Előbbi fennhatósága alá Itália és Európa keleti területei, például Magyarország tartozott, utóbbi alá Európa nyugati fele, például Franciaország és Ibéria. Innentől kezdve az obszervánsok nagyrészt saját, független szervezettel rendelkeztek. Önálló vezetők voltak, akiket ugyan a generális miniszter nevezett ki, de a működésükbe már nem szólhatott bele. IV. Jenő 1446-os bullája (*Ut sacra*) is egyértelműen kimondja, hogy a miniszter csak megerősíti az obszerváns vezetőket.¹⁴⁶ Ezenfelül a két terület külön-külön önálló gyűléseket tartott a konventuális ferencesek nélkül, és önálló rendelkezéseket hozhattak, saját konstitúciókkal rendelkeztek. A két ág hivatalosan és véglegesen 1517-ben vált szét, amikor X. Leó pápa 'capitulum generalissimum'-ra hívta össze Rómába a ferences rend összes képviselőjét: az obszervánsokat, illetve az obszervanciát elfogadó konventuálisokat egyesítette (*Ordo Fratrum Minorum*; OFM), és külön rendbe szervezte a reformokat elutasító konventuálisokat (*Ordo Fratrum Minorum Conventualium*; OFMConv).¹⁴⁷

A publikálás és a ferences rend

Az elmondottak mellett azonban azt fontos megjegyezni, hogy az obszerváns ág (a korai remetemozgalmakat követően) a szigorúbb regulaértelmezés ellenére sem vetette el a könyvhasználatot. A középkorban a szerzeteseknek mindennapi tevékenységeik során a könyvekre feltétlenül szükségük volt: a különböző liturgikus, lelki gondozáshoz kapcsolódó vagy oktatási tevékenységek megfelelő ellátása elképzelhetetlen volt könyvek (vagyis írott szöveg) nélkül. A jogszabályoknak megfelelően könyveket ugyan a konventuálisokhoz hasonlóan az obszerváns ferencesek sem birtokolhattak, de így is nagyon hamar saját könyvtárakat alakítottak

¹⁴⁴ HÜNTEMANN, Ulricus, *Bullarium franciscanum continens epistolas diplomata Romanorum pontificum Eugenii IV et Nicolai V ad tres ordines s. p. n. Francisci spectantia*, ad Claras Aquas (Quaracchi) prope Florentiam, ex typographia Collegii S. Bonaventurae, 1929 (Bullarium franciscanum nova series, 1), 2–12, no. 4.

¹⁴⁵ *Uo.*, 177–178, no. 385 és 332–334, no. 705.

¹⁴⁶ „Cuius [i.e. vicarii generalis] electionem, si a maiori parte eligentium celebretur, quamprimum commode fieri poterit, generali ministro totius ordinis facient praesentari; ipse vero generalis minister infra triduum a praesentatione sibi facta praedictum electum confirmare teneatur concedendo et committingo ei plenarie vices suas [...]” *Uo.*, 497–500, no. 1007.

¹⁴⁷ MESEGUER FERNÁNDEZ, Juan, *La bula 'Ite vos' (29 de mayo de 1517) y la reforma cisneriana* = *Archivo Ibero-Americano*, 18(1958), 257–361, 332–353; SELLA, Pacifico, *Leone X e la definitiva divisione dell'Ordine dei minori (OMin.)*, *La bolla 'Ite vos' (29 maggio 1517)*, Grottaferrata, Frati Editori di Quaracchi, 2001.

ki. A két ág közötti különbség nem a tiltás vagy engedés viszonyában ragadható meg, hanem sokkal inkább abban, hogy az obszervánsok a 15. század végéig, a 16. század elejéig máshogy viszonyultak a teológiai és filozófiai tanulmányokhoz: a tudományt nagyobb mértékben tartották a lelkigondozói tevékenység szolgálatába állítandónak, mint konventuális társaik. Ezt jól mutatja korabeli irodalmi tevékenységük: kevesebb kifinomult, magas szintű skolasztikus munka került ki a kezeik közül, és sokkal több kézi- és segédkönyv.¹⁴⁸ Természetesen ez az obszerváns ág térnyerésével folyamatosan alakult, és az egyes szerzetesek személyes hozzáállása is erőteljesen eltérhet.

A tanulmány szempontjából a ferences könyvbirtoklás és -használat egy rész-témája a leginkább releváns, mégpedig a könyvek, művek közzétételére vonatkozó szabályok. A művek publikálását ugyan kezdetben nem szabályozták a renden belül, de a botrányok hatására hamar kénytelenek voltak szigorúbb szabályokat alkotni. Lássunk egy ilyen botrányt! Az itáliai ferences Gerardo di Borgo San Donnino párizsi tanulmányai alatt, 1254-ben előjárói engedélye nélkül publikálta *Introductorius in evangelium aeternum* című művét. Egy évvel később, 1255-ben IV. Sándor pápa kiadta egy három bíborosból álló bizottságnak a mű megvizsgálásának feladatát, akik megállapították, hogy az írás joachimista tanokat, tehát Gioacchino de Fiore apokaliptikus történelemteológiai nézeteit terjeszti, és elrendelték az összes példány megsemmisítését. A szerzőt végül 1263-ban, Szicíliában börtönbe zárták, és ott is maradt élete végéig (1276-ig).¹⁴⁹

Az ilyesfajta esetek jövőbeni elkerülése érdekében a renden belül igen hamar szigorúbb szabályokat vezettek be a művek megjelentetésére. Ennek megfelelően már az 1260-as narbonne-i konstitúciók is megemlékeznek a témáról a hatodik, *De occupationibus fratrum* ('A testvérek elfoglaltságairól') című fejezetben:

„Item inhibemus, ne de cetero aliquod scriptum novum extra Ordinem publicetur, nisi prius examinatum fuerit diligenter per generalem Ministrum vel provinciale et definitores in capitulo provinciali. Et quicumque contrafecerit, tribus diebus tantum in pane et aqua ieiunet et careat illo scripto.”¹⁵⁰

A szabályzat tehát azt írja elő, hogy egyetlen rendtag sem tehet közzé egy írást a renden kívül, hacsak azt nem vizsgálta meg alaposan vagy a rendfőnök, vagy a tartományfőnök és a provinciális káptalan definatorai (kormánysegédei). Ezt az

¹⁴⁸ ROEST, Bert, *Franciscan Learning, Preaching and Mission c. 1220–1650, Cum scientia sit donum Dei, armatura ad defendendam sanctam fidem catholicam...*, Leiden–Boston, Brill, 2015 (The Medieval Franciscans, 10), 142–146.

¹⁴⁹ Bővebben ld. ROTOLO, Filippo, *S. Bonaventura Gerardo da Borgo S. Donnino, Riflessi del gioachimismo in Sicilia* = 'O Theologos, 2(1975), 263–297; DENIFLE, Heinrich, *Das Evangelium aeternum und die Commission zu Anagni* = *Archiv für Literatur- und Kirchengeschichte des Mittelalters*, 1(1885), 1, 49–98.

¹⁵⁰ BIHL 1941, i. m. 73.

1285-ben, Milánóban elfogadott ferences konstitúciók is megismétlik.¹⁵¹ A kérdést alaposabban körüljárják azon konstitúciók, amelyeket 1336. november 28-i bullájában XII. Benedek adott a kisebb testvéreknek. Az idézet a kilencedik, *De studiis* ('A tanulmányokról') című fejezet végén olvasható:

„Ne autem nova cuiusvis doctrinae opera per fratres ipsius Ordinis incaute et periculose communicari aut publicari contingat, districte praecipimus, quod novum opus theologicum, iuridicum vel philosophicum, scilicet librum seu libellum, summam, compendium, postillam, expositiones, glossas, tractatum vel collectionem seu compilationem quaestionum vel sermonum a quocumque fuerit editus vel edita seu editum, nullus frater sine subscripto examine ac ministri et capituli generalis prius obtenta licentia speciali, intra vel extra Ordinem publicare, communicare vel copiare praesumat. Si quis autem hoc attentare praesumpserit, omnibus scholasticis et legitimis actibus ac usu librorum se noverit ipso facto fore privatum.

Praedicti autem operis examen fiat per quattuor fratres eiusdem Ordinis in theologica facultate magistros, ad hoc per generale capitulum specialiter deputatos.

Qui ad diligenter inspiciendum et examinandum nova huiusmodi opera examini eorum commissa et ad fideliter referendum per obedientiam adstringantur, quique completo examine, per se vel per litteras generali ministro vel generali capitulo referre, quae approbatione vel improbatione digna reppererint, teneantur. Quorum relatio et approbatio vel improbatio in Libris Ordinis registrentur.”¹⁵²

Röviden összefoglalva: négy teológiai magister rendtagnak kellett megvizsgálnia a ferences szerzők műveit publikáció előtt, őket pedig a capitulum generale, vagyis a négyévente esedékes általános rendi gyűlés jelölte ki.

A fent említett források azonban rendi szabályzatok, vagyis a szerzetesrendre kötelező érvénnyel bíró jogi dokumentumok, ennek megfelelően csak a kérdés előíró, preskriptív részét tárgyalják. Arról nem adnak, nem adhatnak tájékoztatást számunkra, hogy ez az ellenőrző folyamat a valóságban is megtörtént-e. Ezt sejteti, hogy az utasításokat nem ismételték meg rendszeresen, vagyis látszólag nem volt szükség arra, hogy újra és újra emlékeztessék és figyelmeztessék a rendtago-

¹⁵¹ „Item inhihemus ne de cetero aliquod scriptum novum extra ordinem publicetur, nisi prius examinatum fuerit diligenter per generalem ministrum vel provincialem et diffinitores in provinciali capitulo. Et quicumque contra fecerit tribus diebus tantum in pane et aqua ieiunet et careat illo scripto.” CENCI, Cesare, *Constitutiones generales Mediolanenses an. 1285 = Archivum Franciscanum Historicum*, 98(2005), 509–570, 529–530.

¹⁵² BIHL 1937, i. m. 352.

kat. Szerencsére ezt a sejtést igazolni is tudjuk: a középkor végéről találtam adatot arra is, hogy a gyakorlatban hogyan valósult meg a publikálás a ferences renden belül. A továbbiakban ismertetett adatok természetesen már nemcsak kéziratos, hanem kifejezetten nyomtatott művek közzétételére is vonatkoznak.

Bernardinus de Busti olasz obszerváns ferences Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát kortársa volt. 1450 körül született Milánóban, és 1475-ben lépett be a rendbe a Sant’Angelo-kolostorban, Legnanóban (Lombardia), ottani mestere, a híres Michael de Carcano nagy hatással volt rá többek között a szeplőtelen fogantatás és a ’montes pietatis’ témájában is. 1490-ben kezdte el nyomtatásban terjeszteni munkáit, és a korban kifejezetten népszerű szerző volt: Rynmann és Gran is többször kiadták írásait,¹⁵³ valamint egy exempluma a késő középkori magyar nyelvű kódexek szövegei közé is eljutott.¹⁵⁴ 1513-ban halt meg Melegnanóban (Lombardia), a Santa Maria della Misericordia-kolostorban temették el.¹⁵⁵

Még életében két nagy lélegzetvételű munkát jelentetett meg. Egyrészt a *Marialét* először 1492-ben, amely egy – Pelbárt *Stellarium*ához hasonló módon – Mária-prédikációkat egész kötetre kiterjedő szerkezetbe rendező beszédgyűjtemény. Másrészt a *Rosariumot* először 1498-ban, amely 80 modellsermót nyújt az olvasónak a liturgikus év különböző napjaira. A publikálás folyamatát a *Marialé*-ban fejtí ki bővebben, az ajánlás és a ’tabula alphabetica’ (alfabetikus mutató) után következő szöveg így hangzik saját fordításomban:

„Mivel a kisebb testvérek rendjének szabályai szerint, és főleg az obszervánsoké szerint új művet csak akkor lehet publikálni és kinyomtatni, ha előtte egy tudós és derék testvér, akit ezen rend általános előjárói kifejezetten ezzel bíztak meg, megvizsgálta és jóváhagyta azt. Ezért főtisztelendő páter fráter Angelus de Clavasio, ezen rend és a ciszmontán testvérek generális vikáriusa megbízta tiszteletes páter fráter Dominicus de Ponzonót, ezen rendből való apostoli prédikátort, hogy a következő művet [értsd: a *Marialét*] nézze meg és vizsgálja végig alaposan. Aki miután gondosan átolvasta, nemcsak jóváhagyta azt, hanem miután elrendezte, hogy kinyomtassák, az itt következő verseket is írta hozzá.”¹⁵⁶

¹⁵³ ISTC ib01337000; VD16 B 1908; VD16 B 1917; VD16 B 1913; VD16 B 1914; VD16 B 1918; VD16 B 1915; VD16 B 1909; VD16 B 1919; VD16 B 1920; VD16 B 1910; VD16 B 1916.

¹⁵⁴ VRABÉLY Márk, „*hunc exemplum excepi de libro fratris Bernardini de Busty*”, *A Sándor-kódex egy exemplumának forrása és a kódex szerkezete = Adsumus XVI, Tanulmányok a XVIII. Eötvös Konferencia előadásából*, szerk. Farkas Flóra, Juhász Daniella, Szűcs Bernadett, Bp., ELTE Eötvös József Collegium, 2018, 337–354.

¹⁵⁵ Életéről, irodalmi tevékenységéről, valamint milánói köréről remek monográfia készült: CONTI, Fabrizio, *Witchcraft, Superstition, and Observant Franciscan Preachers, Pastoral Approach and Intellectual Debate in Renaissance Milan*, Turnhout, Brepols, 2015 (Europa sacra, 18).

¹⁵⁶ A rendi konstitúciók utasításaival szemben itt és a következő idézetnél a gondolatmenet követhetősége érdekében mindenképpen fordítást is kellett közölnöm. Az eredeti latinban: „Quia secundum constitutiones ordinis minorum fratrum, et maxime observantium non debet aliquod

A hosszás szövegrészlet alapján tehát a 15. század legvégén a ferences rendben, és különösen annak obszerváns ágában a rendi előjárók minden ferences publikáció előtt kijelöltek egy testvért, aki véleményezte az adott művet, és támogatta vagy ellenezte annak közzétételét (itt: kinyomtatását). A választás jelen esetben Dominicus de Ponzonóra esett,¹⁵⁷ aki az idézet végén említett versekben természetesen az egékbe dicséri a művet. Az előjárók által kinevezett lektorra a *Rosariumban* is van utalás (saját fordítás):

„A fentebb említett páter fráter Samuel [de Cassinis] miután elfogadta felettesei megbízását, hogy ezt a *Rosariumot* átnézze és megvizsgálja, nemcsak jóváhagyta azt, hanem még sürgette is kinyomtatását és publikálását, valamint az itt következő verset írta az említett Bernardinus [de Busti] testvérnek.”¹⁵⁸

Az idézett részlet a kijelölt testvér, Samuel de Cassinis két dicsérő verse között olvasható, mintegy mellékes információként (ez a publikálási folyamat közismertségét bizonyíthatja).¹⁵⁹ Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a késő középkori gya-

opus novum imprimi et publicari, nisi prius per aliquem doctum et probatum fratrem a generali eiusdem ordinis praelato ad hoc specialiter deputatum fuerit diligenter examinatum et approbatum. Ideo reverendissimus pater frater Angelus de Clavasio eiusdem ordinis quo ad fratres cismontanos vicarius generalis per litteras suas deputavit venerandum patrem fratrem Dominicum de Ponzone eiusdem ordinis praedicatorum apostolicum ad videndum et diligenter examinandum infrascriptum opus. Qui eo studiose perlecto non modo ipsum approbavit, sed etiam composito rem eius, ut illud imprimi faceret, portatus est infrascripta carmina illi scribens.” BUSTI, Bernardinus de, *Mariale de excellentiis regine celis*, Mediolani, per magistrum Leonardum Pachel, 1493, f. B6v. ISTC ib01333000. <https://daten.digitale-sammlungen.de/0009/bsb00092275/images/index.html?fp=193.174.98.30&id=00092275&seite=1>

¹⁵⁷ Dominicus de Ponzonóról (Dominicus Ponzonus) nem rendelkezünk sok információval, a történetírók szerint egész Itáliában ünnepelt prédikátor és költő volt, valamint a firenzei domonkos Girolamo Savonarola tanainak nagy ellenzője. 1499-ben halt meg Rómában. Vö. SBARALEA, Joannes Hyacinthus, *Supplementum et castigatio ad scriptores trium ordinum S. Francisci a Waddingo, aliisve descriptos, cum adnotationibus ad syllabum martyrum eorumdem ordinum*, Romae, ex typographia S. Michaelis ad Ripam, apud Linum Contedini, 1806, 224, no. MCXLIII.

¹⁵⁸ Az eredeti latinban: „Praedictus quoque pater frater Samuel [de Cassinis] qui postea ipsum Rosarium ex commissione praelati superioris videndum et examinandum accepit, non modo illum approbavit, sed etiam imprimi, et omnibus publicari debere hortatus est, praedicto fratri Bernardino [de Busti] infrascripta carmina scribens.” BUSTI, Bernardinus de, *Rosarium sermonum predicabilium ad faciliorem predicantium commoditatem novissime compilatum, in quo quicquid praeclarum et utile in cunctis sermonariis usque in hodiernum editis continetur ...*, Hagenaw, expensis sumptibusque Iohannis Rynman, per industrium Heinricum Gran, 1500, I, f. aa2v. ISTC ib01337000. <https://mdz-nbn-resolving.de/bsb00036483>

¹⁵⁹ Samuel de Cassinis (Samuele Cassini, Samuel Cassinensis) Észak-Itáliában, Casale Monferato városában született, a genovai rendtartomány tagja volt. A párizsi egyetemen tanult, elsősorban filozófusként és teológusként lett ismert, 1494-től több műve megjelent nyomtatásban. Busti *Tesaurus spirituale* című, olasz nyelvű munkája elé is írt latin üdvözlőverset. Vö. SOPRANI, Raffaele, *Li scrittori*

korlat szinte teljesen megfelel a 14. század közepi rendszabályoknak. A különbségek minimálisak. Egyrészt nem négy, hanem csak egy lektorról van tudomásunk, másrészt őt nem az egész rendi gyűlés, hanem a rendfőnök, pontosabban a rend obszerváns felének vezetője (generális vikárius) jelölte ki. A négyévenként tartott rendi gyűlésen kijelölni az összes megjelentetni kívánt ferences munka lektorát egyébként sem tűnik életszerűnek a középkor végére hatalmasra duzzadt rendben.

Ezek az adatok rendkívül fontosak számunkra, mivel Bustihoz hasonló utat kell feltételeznünk Pelbárt és Osvát műveinek nyomtatásakor is, még akkor is, ha erről ők semmilyen említést nem tettek a kész kötetekben. Egyrészt mind a három szerző a ferences rend obszerváns ágához tartozott, azon belül pedig a ciszmontán területen alkotott. Ez még akkor is releváns, ha 1502-ig a magyar vikária hivatalosan a konventuális rendfőnök közvetlen fennhatósága alá tartozott, és csak 1502 után tagozódott be (újra) az obszerváns rendi struktúrába.¹⁶⁰ Másrészt közel azonos időszakban, a 15. század legvégén publikálták először írásaikat: Busti 1492-ben és 1498-ban, a magyarok 1497-ben és 1498-ban. Harmadszor a művek műfaja is megegyezik, az első írások mindegyike modellsermo-gyűjtemény. A hasonlóságokat figyelembe véve, számomra teljesen egyértelmű, hogy a magyar szerzetesek munkáinak kinyomtatásához is szükség volt a rendi vezetés által kinevezett lektor jóváhagyására.

Ezen a ponton jön képbe ismét Laskai Osvát. Irodalmi munkássága mellett Osvát a rend magyarországi életében is fontos szerepet vállalt. Háromszor is volt provinciális vikárius: 1497–1499, 1499–1501 és 1507–1509 között.¹⁶¹ Ebben a szerepben a teljes magyar obszerváns vikária vezetése volt a feladata. Ezáltal lényegében a rend felső vezetéséhez tartozott, még akkor is, ha természetesen nem a legszorosabban vett vezetéshez. Pozíciójából adódóan mindenképpen kapcsolatban kellett állnia a többi vezetővel, mert csak így tudta végrehajtani a központi utasításokat. Ennek megfelelően többek között a rendi gyűléseken is személyesen kellett részt vennie.¹⁶² Emiatt szélesebb körű kapcsolati hálója lehetett, mint Pelbártnak, aki nem töltött be fontos rendi pozíciót, idézőjelesen „csak” gvárdián és lektor volt. Úgy gondolom, hogy Laskai Osvátban kell keresnünk azt a személyt, aki elindította és elősegítette a szövegek kinyomtatását. A jóváhagyást követően a rend hálózatán keresztül Osváték számára is hihetetlen mértékben kitégultak a lehetőségek. A Rynman-nal való kapcsolatfelvétel ezáltal ugyan még inkább megfoghatatlanná válik, de talán már nem is olyan érdekes.

della Liguria, e particolarmente della Maritima, in Genova, per Pietro Giovanni Calenzani, 1667, 252; SBARALEA 1806, i. m. 651–652, no. MMMCDXXIX.

¹⁶⁰ Ld. pl. CEVINS, Marie-Madeleine de, *Les franciscains observants hongrois de l'expansion à la débâcle (vers 1450 - vers 1540)*, Roma, Istituto Storico dei Cappuccini, 2008 (Bibliotheca seraphico-capuccina, 83), 64–68, 159–161.

¹⁶¹ HORVÁTH Richárd, *Laskai Osvát*, Bp., Sárkány-Nyomda, 1932, 10–23.

¹⁶² A provinciális feladataira és a rendi gyűlésre ld. KOLLÁNYI Ferenc, *Magyar ferencrendiek a XVI. század első felében*, Bp., Athenaeum, 1898, 16–36.

Konklúzió

A fenti fejtegetések után térjünk vissza a tanulmány elején feltett kérdésre: hogyan juthattak el nyomtatásba Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát művei? A bemutatott dokumentumok alapján egyértelmű, hogy a ferences rendben egészen a 13. századtól jól kidolgozott gyakorlata volt a művek kiadásának, amely a középkor végén is élt még. Az összes rendtag által publikálni kívánt írást a rendi előljárók által kijelölt lektoroknak kellett jóváhagyniuk, hogy a rend vezetése meggyőződhessen a képviselt tanok veszélytelenségéről. Nem valószínű, hogy ezt az ellenőrző folyamatot bármely ferences megkerülhette volna, nyilvánvalóan a két magyar szerzetesnek is át kellett esnie ezen. Mindezeknek megfelelően egyáltalán nem észszerű azt feltételezni, hogy Magyarországon szerzőink mégis Rynmannra vártak volna, hogy belefogjanak a publikálási folyamatba. Pelbárt és Osvát is minden bizonnyal tudatos alakítói voltak az eseményeknek, és aktívan tettek azért, hogy a műveik nyomtatásban megjelenhessenek. Érdeemes lenne végleg leszámolnunk azokkal az elképzelésekkel, amelyek a magyar ferences szerzetesek nemzetközi sikerét a véletlen művének tartják.

Feltűnhet, hogy arra továbbra sem kaptunk választ, hogy Rynmann és a magyar obszerváns ferencesek hogyan kerültek kapcsolatba egymással. A mondottak fényében ez már nem is olyan jelentős a kutatás számára, gyanítom, hogy soha nem fogjuk biztosan megtudni, a szerzők milyen csatornán léptek kapcsolatba Rynmannnal. Megállapíthatjuk azonban az előzőek alapján, hogy a rend vezetése biztosan tudott a művekről. Ebben az esetben szerzőink a rend teljes szervezetét felhasználhatták ahhoz, hogy műveikhez kiadót, nyomdászt keressenek. Ez nem azt jelenti, hogy Pelbárt és Osvát biztosan nem ismerték Rynmann-t vagy Grant, sem azt, hogy a kiadónak vagy a nyomdásznak nem voltak (akár igen jól beágyazott) magyarországi kapcsolatai, hanem azt, hogy ez valójában lényegtelen, hiszen nem csak a saját személyes kapcsolataikra támaszkodhattak a publikálás során. Magasabb pozíciójából (ennél fogva kiterjedtebb kapcsolati hálójából) fakadóan én Laskai Osvátban látom azt a személyt, aki a rendi jóváhagyást kieszközölte saját és rendtársa művei részére.

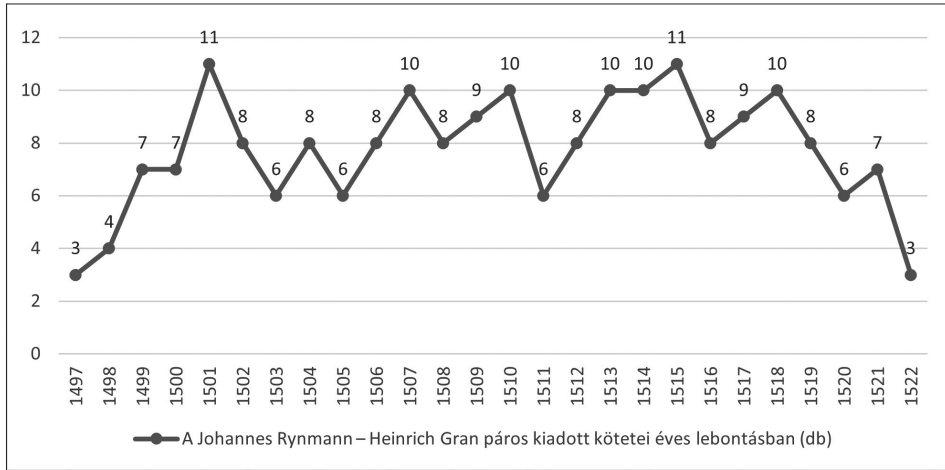
Akárhogyan is történt, Rynmann tökéletes választás volt a művek kiadására. 1497-ben a fent ismertetett két-két passau-i és magyar szerzővel indította be könyvkiadói vállalkozását, és visszavonulásáig (1522) egyértelműen követte a kezdeti években kijelölt irányvonalat. Kiadott munkái között kiemelt szereppel bírnak a prédikációskötetek és egyéb homiletikai munkák, ezeken kívül a lelkigondozói segédkönyveket és az oktatásban felhasznált munkákat (pl. grammatikai kézikönyvek) lehet kiemelni. Pelbárt és Osvát művei tökéletesen illeszkedtek a kiadói profilba, amely kialakításában minden bizonnyal jelentős szerepet játszott Heinrich Gran, aki már 1489-től nyomtatott és adott ki ilyen jellegű könyveket. Le kell viszont szögeznünk, hogy a két magyar ferences művei legalább olyan fontosak voltak Rynmann számára, mint fordítva. Nemcsak megalapozták sikereit, de a későbbi folyamatos újabb kiadások anyagilag is nyereséges üzletet feltételeznek. Rynmann természetesen személyesen is meg lehetett győződve a kötetek

hasznosságáról (ld. a karmelitáknak ajándékozott könyveit), kiadóként azonban biztosan más elvek vezérelték: Pelbárt (és sokkal kisebb részben Osvát) művei minden bizonnyal jó pénzszerzési lehetőséget jelentettek számára.¹⁶³ A piaci szempontok érvényesítése figyelhető meg valószínűleg Michael Lochmaier és Paulus Wann művei esetében. Hiába foglaltak el ezek kiemelt pozíciót a kezdeti években, 1501 után már csak szórványosan jelentek meg Rynmann kiadásában. Nem úgy a magyar ferencesek! Temesvári Pelbártot egyszerűen hosszú éveken keresztül folyamatosan megérte kiadni.

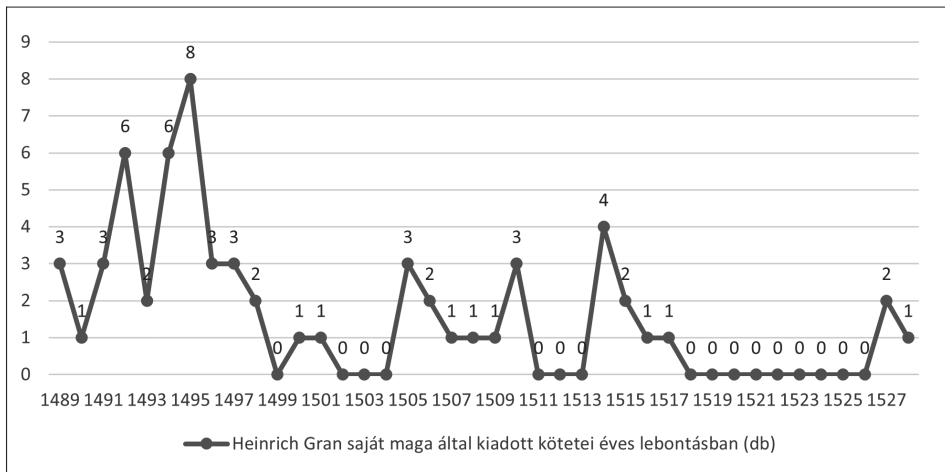
Pelbárt és Osvát kinyomtatása tehát több tényező szerencsés együttállásának eredménye. Adott volt egy technika, amely lehetővé tette, hogy akár a nyugati kereszténység határvidékén élő írók is széles rétegekhez eljussanak. Adott volt két termékeny szerző, akik rendi munkájuk során és mellett több művet is létrehoztak. Adott volt a ferences rendi vezetés támogatása, amelyben talán Laskai Osvát magas pozíciója is közrejátszhatott. Végül adott volt egy kiadó és egy nyomdász, akik tökéletesen ki tudták használni az írásokban rejlő lehetőségeket. A többit pedig már ismerjük.

¹⁶³ Vö. GOLDSCHMIDT, Ernst Philip, *Medieval Texts and Their First Appearance in Print*, New York, Biblio and Tannen, 1969, 13: „Printing was from the start a commercial enterprise and, however often printers and publishers have lost their money in the past five centuries, there has never been a book that went to press unless the printer rightly or wrongly believed he could make a profit by printing it.”

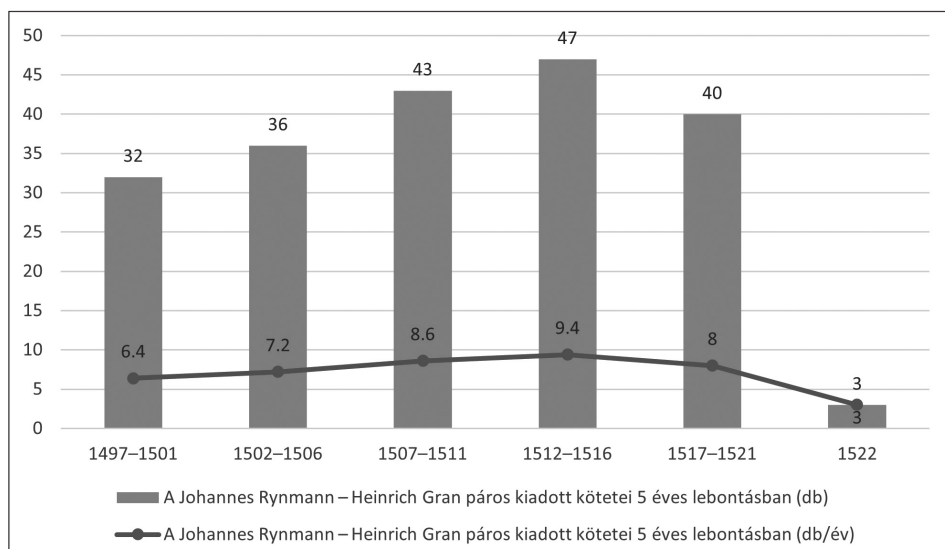
Melléletek

1. melléklet. A Johannes Rynmann – Heinrich Gran páros kiadott kötetei éves lebontásban (db)

2. melléklet. Heinrich Gran saját maga által kiadott kötetei éves lebontásban (db)

3. melléklet. *A Johannes Rynmann – Heinrich Gran páros kiadott kötetei 5 éves lebontásban*

Vrabély, Márk

Osvaldus de Laskó and Pelbartus de Temesvár in Press

Johann Rynmann, Heinrich Gran and the Publication of Books in the Medieval Franciscan Order

Pelbartus of Temesvár (c. 1435–1504) and Osvaldus of Laskó (c. 1450–1511) are the two most published authors of old Hungarian literature. Their works were highly popular not just in Hungary, but internationally as well. From 1497 on, the works of the two observant friars were continuously published in print in many Western European cities. The *editiones principes* of both Pelbárt's (*Stellarium, Pomerium, Rosarium, Expositio*) and Osvát's (*Biga salutis, Gemma fidei*) works were all published by Johann Rynmann, and printed in Heinrich Gran's press at Hagenau. Based on this we can assess that strong ties bound the two Hungarian friars and the pair of Rynmann and Gran together. However, even to this day, more detailed research is yet to be made as to the nature of their relationship, since those scholars that treat the question only do so passingly and in little detail (first János Karácsonyi, most recently Zsófia Ágnes Bartók). To remedy this, I shall examine the printer's and publisher's practices of Gran and Rynmann and attempt to outline a hypothesis regarding the publication process of the works in question.

Keywords: 16th century, Middle Ages, book printing, publisher, sermon collection, Franciscan Order, observance, religious constitutions, Alsace, Kingdom of Hungary.